

Spinoza tussen Haagse Predikanten en Pauwen

Ultimi barbarorum (2/4)

Sporen van Spinoza in Den Haag

**STADSOASE
SPINOZAHOF**

DEN HAAG

Spinoza tussen Haagse Predikanten en Pauwen

Ultimi barbarorum (2/4)

Tekst: © Wim Goris (2021/2022)

De auteur schreef dit artikel voor Domus Spinozana en StadsOase Spinozahof in Den Haag als deel van zijn onderzoek naar de leefomgeving van Spinoza in Den Haag.

Reeks: Sporen van Spinoza in Den Haag

StadsOase Spinozahof, Den Haag

<https://www.stadsoasespinozahof.nl/>

Domus Spinozana, Den Haag

<https://www.spinozahuis.nl/domus-spinoza>

Februari 2022

INHOUD

DEN HAAG. STAD VAN RECHT, VREDE EN VEILIGHEID

0. Samenvatting

00. Inleiding

1. De Nadere Reformatie en Kerk in Den Haag

2. Tijdsverloop zondag 21 augustus 1672 tot zondag 4 september 1672

3. De Predikanten

4. De Pauwen

5. Spinoza tussen drie theologen en twee kerken

6. Nabeschouwing

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Spinoza tussen Haagse Predikanten en Pauwen

Ontwerp Plaats¹ met standbeeld Johan de Witt. Onmiddellijk links van de Gevangenpoort (huidige Vijverdam) stond in 1672 de herberg van Heyman Beuckelaar en zijn vrouw Maria Aernoudts. Daar verzamelden zich leden van het stadsbestuur en van hoge regeringscolleges. De moord op de broeders De Witt vond voor hun ogen plaats.

DEN HAAG. STAD VAN RECHT, VREDE EN VEILIGHEID

'Het internationale karakter van Den Haag is in hoge mate bepalend voor de identiteit van de stad. De status van Den Haag als internationale stad van recht, vrede en veiligheid, (of zelfs, zoals sommigen zeggen, juridische hoofdstad van de wereld) is een "unique selling point" voor de stad: iets waarin Den Haag zich wezenlijk onderscheidt van concurrerende steden binnen en buiten Europa. Iedere dag wordt in Den Haag gewerkt aan recht, vrede en veiligheid. Dat maakt Den Haag een stad om trots op te zijn. Behalve die ideële waarde heeft de status van stad van recht, vrede en veiligheid ook een grote materiële waarde voor Den Haag. Zij levert de stad investeerders op en haar inwoners werk, een brede keus uit internationaal georiënteerde opleidingen en een voorzieningenaanbod dat de concurrentie met veel Europese hoofdsteden aankan. Daarnaast zijn diverse internationale bedrijven gevestigd in de stad. Ook zij leveren een belangrijke bijdrage aan het internationale klimaat en aan de economie van de stad.'²

¹ December 2018 Bureau B + B Stedebouw en Landschapsarchitectuur.
<https://www.omroepwest.nl/nieuws/3741585/Make-over-van-Plaats-in-Den-Haag-en-Johan-de-Witt-krijgt-andere-sokkel>

² <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/3329819/1/RIS152109b>

0. SAMENVATTING

Zaterdag 20 augustus 1672 was een *watershed moment* in de politieke geschiedenis van Nederland toen Johan en Cornelis de Witt werden vermoord. In de nacht van zaterdag op zondag schreef Spinoza een plakkaat met de tekst *Ultimi barbarorum*, maar het plakkaat werd niet geafficheerd.

Ruim vier jaar later kreeg Spinoza (1632-1677) bezoek van Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). (Goris 2020-02-01). Spinoza vertelde aan Leibniz terloops over zijn plakkaat *Ultimi barbarorum*. Leibniz had na het behalen van zijn graad in 1666 doorlopend een betaalde baan gehad. Spinoza had geen graad en geen baan, hij leefde van de verkoop van geslepen lenzen en een bijdrage van zijn vriend. Zijn jaarinkomen kan worden geschat op circa 400 gulden. Hij leefde zuinig. Spinoza zal zeker 25 gulden per jaar hebben besteed aan papier en schrijfbehoeften. (Goris 2014:10). In de ochtend van 21 augustus 1672 was het ongebruikte plakkaat nutteloos - maar niet waardeloos. Wie weet heeft Spinoza de achterkant van het plakkaat gebruikt als kladpapier.

Ik beschouw het moment van Spinoza's *Ultimi barbarorum* op 20 augustus als een expressie van *scientia intuitiva* (onmiddellijk inzicht). Maar op de ommezijde, op 21 augustus is deze helderheid in één klap verdwenen, verduisterd door 'de kluwen van Simonides', een verzameling voorvallen, opinies en gissingen. Alleen op maandag 22 augustus, bij de begrafenis van de gebroeders De Witt in de Nieuwe Kerk kan iets van die helderheid worden teruggevonden.

Met dit kladpapier stap ik af van een persoonlijke verantwoordelijkheid van ds. Simon Simonides en rechter Adriaan Pauw (Goris 2020-02-01). Ik werk het thema om naar de Predikanten van Den Haag en naar de Pauwen als gefortuneerde aristocraten van Den Haag. Ik weet niet of Spinoza ooit één van de genoemde Haagse predikanten of leden van de familie Pauw ontmoet heeft.

Ik eindig het artikel met een beschouwing van de kerk in Spinoza's onvoltooide *Staatkundige verhandeling*. Daar zijn de Hofkerk en de Nieuwe Kerk herkenbaar opgenomen. Het boek breekt af - Spinoza heeft niets geschreven over een kerk binnen een staatsvorm die we democratie noemen. Daarom sluit ik het artikel af met het Slotlied van de kerkdienst in de Kloosterkerk op 20 januari 2020:

*... en wat voor wijzen bleef verborgen
werd kinderen geopenbaard.*

De vier *hyperlinks* voor deze kerkdienst zijn binnen twee jaar verwaaid ...

00. INLEIDING

Mijn eerste artikel, "Een plaats voor Spinoza's *Ultimi barbarorum*" (Goris feb. 2020) eindigde in de nacht van zaterdag 20 augustus 1672. De lijken van ruwaard Cornelis de Witt (1623-1672) en afgetreden raadspensionaris Johan de Witt (1625-1672) waren geruimd en werden opgebaard in zijn huis aan de Kneuterdijk. Na zondagochtend 21 augustus vonden prinsgezinde tegenstanders van het bewind van De Witt de twee doden een onvermijdelijk, verbazend klein offer voor een noodzakelijke politieke omwenteling.

's-Gravenhage, 1 januari 2020

Een normale, schrikbarende jaarwisseling. Nederland luidde 2020 in met iets meer geweld en chaos dan 2019³. Tegelijk werd de roep om maatregelen flink duidelijker.

De nieuwjaarsbalans: twee doden, tientallen gewonden. Politie en brandweer pleiten opnieuw voor een verbod op consumentenvuurwerk. GroenLinks steunt nu een voorstel van de Partij voor de Dieren om dat te regelen. In de Haagse wijk Duindorp bleef de gevreesde oorlog uit. Maar dat kwam vooral doordat politie en ME zich vroeg en massaal lieten zien en de wijk in de loop van de avond afsloten voor eventuele bezoekende relschoppers. Het bleef in Duindorp bij tientallen brandjes. ... In heel Den Haag moest de brandweer in nieuwjaarsnacht echter meer dan zeshonderd keer uitrukken. CDA en VVD wezen het idee [van een vuurwerkverbod] direct af. Eerst moet de politie strenger handhaven, vinden de regeringspartijen (Trouw, donderdag 2 januari 2020, p 1).

De Haagse elite was al geruime tijd bezig om de bordjes te verhangen om hun positie en hun vermogen onder het aankomende bewind veilig te stellen. Voorheen staatsgezinde regenten hadden de omslag naar het nieuwe bewind wel zien aankomen en waren terecht bezorgd voor hun toekomst. Vanaf zondag 21 augustus zou stadhouder Willem III (1650-1702) in verschillende steden 130 staatsgezinde regenten ontslaan. Het complot van drie was succesvol geweest. (Prud'homme de la Reine 2013: xx).⁴

Op dezelfde zaterdag was ds. Cornelis Trigland in Den Haag overleden, maar niet als slachtoffer. Hij had vanaf 1656 de jonge Willem Hendrik van Oranje geïnstrueerd in geloofszaken (Dibbets 2007: 164). Dominee Trigland was een van de acht Haagse predikanten van de Nederduitse Gereformeerde kerk⁵, zij waren allemaal orangisten, de ene heftiger dan de ander.

1. DE NADERE REFORMATIE EN KERK IN DEN HAAG

De Nadere Reformatie

³ Met oudjaar 2019 trok een vonkenregen over Scheveningen omdat het vreugdevuur van 50m hoog op het strand uit de hand liep. Uit angst voor de massa had de burgemeester van tevoren het gezag niet uitgeoefend.

⁴ Prud'homme wijst voor het complot drie hoofdpersonen aan: Willem Adriaen, graaf van Nassau, heer van Odijk, een vertrouweling van Willem III; Frederik van Nassau-Zuijlenstein, zoon van een bastaard van Frederik Hendrik, 'behendig van geest, maar een mateloze losbol'; en zeeheld Cornelis Tromp, enorm populair onder de zeelieden en Orangist (<https://historiek.net/moord-op-gebroeders-de-witt-zorgvuldig-voorbereid/21743/>)

⁵ Predikanten van de Hervormde Gemeente Gravenhage opgericht in 1572: *Verkade's Dominees Memories*. <https://www.dominees.nl/search.php?sr=g&id=13020>

De Nederduitse Gereformeerde kerk werd in de 17^e eeuw beheerst door de Nadere Reformatie. Deze stroming legde de nadruk op de doorwerking van de Bijbelse boodschap op alle facetten van het dagelijks leven. Naast de *leer* richtte zij zich ook op het *leven*, de concrete levenswandel. De Nadere Reformatie beoogt een doorwerking van de Bijbelse beginselen in gezin, samenleving, kerk, politiek en staat.⁶ In de 17e eeuw gold er een wijdverbreide notie van *Neerlands Israël*, de zienswijze dat het Nederlandse volk door God was uitverkoren, net zoals indertijd de Israëlieten Gods uitverkoren volk waren. De Republiek was het Nieuwe Israël.⁷ Belangrijke vertegenwoordigers van deze stroming waren Gisbertus Voetius (1589-1676) en zijn leerling Jodocus van Lodenstein (1620-1677). Voetius had een afkeer van veel vernieuwingen in de filosofie en de natuurwetenschappen omdat deze volgens hem zouden leiden tot atheïsme. Daarom bestreden zij de rationalisten Descartes en Spinoza.⁸

Cornelius Trigland (1609-1672), doctor in de theologie, predikant te Den Haag en onderwijzer van prins Willem III, overleed op dezelfde dag als de gebroeders De Witt <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.181574>

Joannes Vollenhove (1631-1708). Predikant en dichter te Den Haag. Op de achtergrond gebouwen van het Binnenhof <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.4971>

De Nadere Reformatie was een beweging binnen de Nederlandse Gereformeerde kerk in de 16^e en 17^e eeuw, in reactie op de verflauwing van of een gebrek aan levend geloof die was ingetreden na de Reformatie van de 16^e eeuw. Zij vonden hun geestverwanten in Engeland bij de Puriteinen (Graafland 1995: 108, 113, 141). Schaap beschrijft het mislukken van de Nadere Reformatie in de meeste steden in Holland in de periode 1630 tot 1660. Hij citeert S. van der Linde die constateert dat hiermee de theocratische aanval van de Nadere Reformatie is

⁶ https://nl.wikipedia.org/wiki/Nadere_Reformatie

⁷ Bespreking op de Spinoza blogspot van René Koekkoeck. 2017. Chapter 10, "The Hebrew Republic in Dutch Political Thought, c. 1650–1675" <https://bdespinoza.blogspot.com/2019/11/>

⁸ https://nl.wikipedia.org/wiki/Gisbertus_Voetius

vastgelopen (Schaap 2008: 262). Ook na de overwinning van Willem III kregen de Oranjegezinde predikanten niet de ruimte en de invloed die zij hadden nagestreefd. In omliggende landen ontwikkelde zich het Piëtisme maar in Nederland trok de Nadere Reformatie zich terug in de binnenkamers van de bevindelijk gereformeerden.⁹

Verhouding tussen kerk en staat

De verhouding tussen kerk en staat was voor de Nadere Reformatie in de praktijk niet eenvoudig in te vullen.

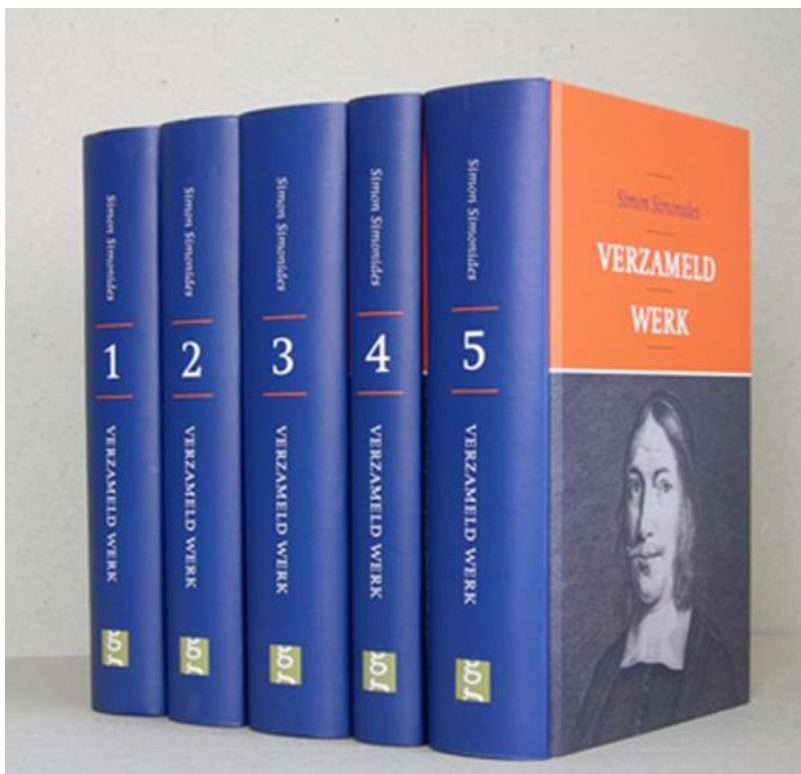
'Het gereformeerde ideaal van de kerk, zoals het sinds de Reformatie hier in Nederland werd aangehangen, voorzag in een relatie tussen kerk en staat, waarbij er in zekere zin een vrijheid was van het ene lichaam ten opzichte van het andere. We spreken dan van een vrije kerk in een vrije staat. Maar dit ideaal is vanaf het begin te hoog gegrepen geweest. Toen de vrijheid nog bevochten moest worden (...) kon het kerkelijk ideaal (...) ongedwongen worden nagestreefd. Maar niet zodra was de vrijheid daar of de kerk bemerkte dat er van de kant van de overheid geen enkele garantie gegeven werd voor een geheel zelfstandige ontwikkeling van het kerkelijk leven. Dit betekende derhalve, dat de kerk haar moeite en zorg had zowel naar binnen als naar buiten. (...) Zodoende ontving de beweging van de Nadere Reformatie een specifiek accent met betrekking tot de opbouw van het kerkelijk leven zelf en evenzeer met betrekking tot de roeping ten opzichte van de hele samenleving. Het (...) kerkelijk ideaal (...) is nauw verweven met het theocratisch ideaal. In beide gevallen werd dit ideaal gevoed door de belijdenis, die de kerk omtrent zichzelf uitsprak' (de Jong 1992:74-75).

In onze tijd wordt de binding met de 17^e eeuw en de Nadere Reformatie onderhouden door enkele orthodox-protestantse kerken die doorgaans 'gereformeerd' in hun naam hebben staan en een actief studiecentrum, *Sleutel tot de Nadere Reformatie (SSNR)*¹⁰. In deze kringen bestaat belangstelling voor de 'oude schrijvers' uit de tijd van Spinoza, zoals ds. Joannes Vollenhove, ds. Simon Simonides, ds. Thaddeus de Lantman (Landman) in Den Haag en ds. Franciscus Ridderus in Rotterdam; zij stonden kritisch tegenover het staatsgezinde bewind van Johan de Witt. (Exalto 1976:xx). De theologen van Den Haag worden niet gezien als toonaangevende leiders van de Nadere Reformatie: daar klinken namen zoals Gijsbertus Voetius (1589-1676) en zijn leerling Jodocus van Lodenstein (1620-1677) in Utrecht (de Jong 1992: 18-19, 66-69). Anna Maria van Schurman (1607-1678) was de eerste vrouwelijke studente aan een Nederlandse universiteit, op uitnodiging van Voetius kon zij zich in 1636 inschrijven als student theologie aan de nieuwe universiteit in Utrecht.¹¹

⁹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Bevindelijk_gereformeerden

¹⁰ <http://www.ssnr.nl/> met de digitale bibliografie *Pietas*

¹¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Anna_Maria_van_Schurman

Simon Simonides Verzameld Werk is opnieuw vertaald door H.J. Postema en in 2007 uitgegevens door De Groot Goudriaan – Kampen

Los van de hedendaagse belangstelling voor de Nadere Reformatie zijn veel andere protestantse kerken vertrouwd geraakt met de taal van het Duitse Piëtisme in de cantates van Johann Sebastian Bach (1685-1750).

Nieuwe Kerk, Den Haag, zondagochtend 21 augustus 1672

In dit artikel begin ik met de ochtend nadat Benedictus zijn plakkaat uiteindelijk niet had opgehangen. Ik ben nieuwsgierig naar wat Spinoza uiteindelijk heeft gedaan met zijn bevinding¹² van *Ultimi barbarorum*. Daarom wil ik zijn rationale helderheid van zaterdagvond 20 augustus doortrekken naar de dagen er na, voordat het leven van alledag alles weer toedekt. Daarna wil ik traceren of de inslag van 20 augustus zijn weerslag heeft gehad in Spinoza's *Tractatus Politicus* (Staatkundige verhandeling). Ik begin bij het tijdsverloop in de context van Den Haag.

2. Tijdsverloop zondag 21 augustus 1672 tot zondag 4 september 1672¹³

Zondag 21 augustus 1672

Nieuwe Kerk: Dominee Simonides houdt een hatelijke preek en vergoelijkt de moord als een 'straffe Gods' (PhR 2013: 120, 154, Panhuysen 2005: 462)

Overdag: Willem III wil niet optreden tegen de geweldplegers (p123)

Avond: Willem III keert terug naar Den Haag. Hij heeft niet gereageerd op de verzoeken van de Staten van Holland (PhR 2013: 123)

¹² Ik neem nu een 'loopje' van *Scientia intuitiva* naar *Bevinding* in theologische zin

¹³ Pagina's ter verwijzing bij R. Prud'homme van Reine (PhR 2013), *Moordenaars van Jan de Witt*, tenzij anders aangegeven.

Maandag 22 augustus 1672

Overdag, Stad: rustig (Panhuysen 2005: 462)

Nacht, Nieuwe Kerk: Begrafenis Cornelis en Johan de Witt onder bewaking van ruiters, in de Nieuwe Kerk waar Johan de Witt een graf bezat (Van Gelder 1937:61, PhR 2013: 121, Panhuysen 2005: 462)¹⁴

xx september 1672

De Staten van Holland en het Hof van Holland namen geen initiatief tot een eventuele bestraffing van de schuldigen. De enige die een initiatief nam voor een onderzoek naar de lynchpartij was de Haagse baljuw Rudolf van Paffenrode. Willem III hield dat tegen (PhR 2013: 124)

Donderdag 1 september 1672

Kosterij Nieuwe Kerk: De meute (toegelaten door de Schutterij) haalt twee rouwapens voor de gebroeders De Witt uit het huis van de koster (Van Gelder 1937: 61-62, PhR 2013: 121,)¹⁵

Vrijdag 2 september 1672

Stadhuys: De Burgemeesters ontvangen een deputatie van de Schutters. Zij dringen aan op ontslag van Baljuw Rudolf van Paffenrode (die een onderzoek naar de lynchpartij wil doen); burgers zouden hem op straat willen doodslaan. De Magistraat volgt de eis van de Schutters en adviseert Zijne Hoogheid [Willem III] overeenkomstig (PhR 2013: 124)

Zaterdag 3 september 1672

Stadhuys: De Magistraat ontvangt "alle Capiteijnen van de Schutterije, uijtgenomen Sacharias de Swart, en in dessels plaetse den vendrig Philips de Milly, bij haer hebbende twaelff Schutters, te weten twee uyt yeder vendel ..." De schutters zijn tevreden met wat zij denken te hebben bereikt (Van Gelder 1937: 64)

Zondag 4 september 1672

-- De Haagse burgemeesters en vroedschap voor de wetsverzetting leggen een lijst met veel nieuwe namen voor aan Prins Willem III (PhR 2013: 128)

-- De wetsverzetting in de Haagse magistraat leidde ertoe dat Van Paffenrode werd ontslagen (PhR 2013: 124)

-- De prins maakt een keuze uit de lijst. De trouw prinsgezinde Heyman Beuckelaer wordt beloond met het ambt van schepen (PhR 2013: 128)

-- Kapitein De Swart (hij had zich een slappe commandant van het Blauwe Vendel getoond) wordt benoemd in de Magistraat. Hij was niet zelf door de schutters genoemd (PhR 2013: 129)

-- Johan Maes wordt op het laatste moment uit de vroedschap verwijderd (PhR 2013: 128)

¹⁴ De begrafenis was toegestaan door de schutterij (Van Gelder 1937: 61). Johan de Witt had graf 77 op 19 november 1665 gekocht voor 400 gulden. Zijn vrouw Wendela Bicker (+1668) en drie van hun kinderen lagen daar begraven (HGA 0377-01 inv.279, Nieuwe Kerk, Grafboek 1656-1720, f.85)

¹⁵ Hier wijk ik af van de weergave van Prud'homme van Reine. Hij slaat het huis van de koster over en plaatst het voorval in de Nieuwe Kerk. Nader uitgewerkt onder maandag 22 augustus/donderdag 1 september.

xx September 1672

De Haagse schutterskapiteins verzoeken Willem III geen nauwkeurig onderzoek te laten doen omdat 'toch al de werelt daaraen schuldig was'. Met publiek klokkengelui werden 'ingedaegt diegene die den gewesen raetpensionaris hadden mishandelt' (PhR 2013: 125, Noot 6 Van Dalen, 194, 195)

Van *Ultimi barbarorum* naar de 'kluwen van Simonides'

In mijn vorige artikel heb ik geprobeerd om op zaterdag 20 augustus 1672 een rationele helderheid in de optiek van Spinoza te scheppen (Goris februari 2020: 19). Met behulp van een eigen, persoonlijke hypothese stelde ik dat Ds. Simonides en Adriaan Pauw jr. uiteindelijk (als *ultimi*) verantwoordelijk waren voor de dood van Johan en Cornelis de Witt. Onder dezelfde hypothese stelde ik dat Spinoza deze twee personen, Simonides en Pauw, voor ogen had toen hij zijn plakkaat *Ultimi barbarorum* schreef.

Op zondagochtend 21 augustus is deze helderheid ver te zoeken. Boven wat er precies is gebeurd, hangt een kluwen van gegevens die ik 'de kluwen van Simonides' noem. Er is geen inzicht in de rol van de individuele predikanten, wat ze zeiden en hoe zij onderling naar elkaar optraden. Er zijn te veel aannames over de werkelijke auteur van '*De Worsteling Jacobs*' en over wie wat heeft gezegd – waar, op welk moment en in welke context. Van de 23 notulenboeken van de bijzondere kerkeraad (predikanten en ouderlingen) van de Nederduits Gereformeerde kerk Den Haag tussen 1620 tot 1948 ontbreekt het derde deel: het verslag tussen mei 1656 en oktober 1673.¹⁶ Dat maakt het geheel ongeschikt voor het traceren van de ketenen van oorzaak en gevolg in de logica van Spinoza. Overigens is er wel een Index die het ontbrekende deel in de notulen voor een gedeelte dekt.¹⁷

Uit de Tijdslijn blijkt dat begin september niemand zin had in het aanwijzen van verantwoordelijken achter de moord op de gebroeders De Witt op 20 augustus. Niemand zou er vervolgd worden en niemand in Den Haag zat op het ultieme gelijk van Spinoza te wachten. Daarom laat ik de aanwijzingen van de *Ultimi barbarorum* van Spinoza bij de Nieuwe Kerk nu rusten als niet meer vruchtbaar. Ik verschuif mijn aandacht naar het theologisch denken in de omgeving van ds. Simonides en naar de invloed van de aristocratie in de omgeving van Adriaan Pauw. Ik handhaaf de locatie Nieuwe Kerk in Den Haag omdat deze theologen en aristocraten hier samenkwamen.

De begrafenis van Johan en Cornelis de Witt in de Nieuwe Kerk, maandag 22 augustus 1672

In de nacht van maandag 22 augustus vond onder bewaking van ruiters de begrafenis van Cornelis en Johan de Witt plaats in de Nieuwe Kerk. Daar bezat Johan de Witt graf nr. 77. (?p121, Van Gelder 1937:61, Panhuysen 2005: 462)¹⁸

¹⁶ HGA 0203-01 Kerkeraad van de Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage. Inv. 1-22 Registers van handelingen van de bijzondere kerkeraad (predikanten en ouderlingen), 1620-1948

¹⁷ HGA 0203-01 Kerkeraad van de Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage. Inv. 23 "Repertorium" alfabetische index op de notulen van de bijzondere kerkeraad 1638-1687

¹⁸ De begrafenis was toegestaan door de schutterij (Van Gelder 1937: 61). Johan de Witt had graf 77 op 19 november 1665 gekocht voor 400 gulden. Zijn vrouw Wendela Bicker (+1668) en drie van hun kinderen lagen daar begraven (HGA 0377-01 inv.279, Nieuwe Kerk, Grafboek 1656-1720, f.85)

De instructies voor begrafenissen in de Nieuwe Kerk liggen vast in de Instructiën voor de niet-fiscale sectoren van de *Sociëteit van 's-Gravenhage*. Voor het regelen van een begrafenis in de Nieuwe Kerk moest een familielid eerst een afspraak maken met de koster.

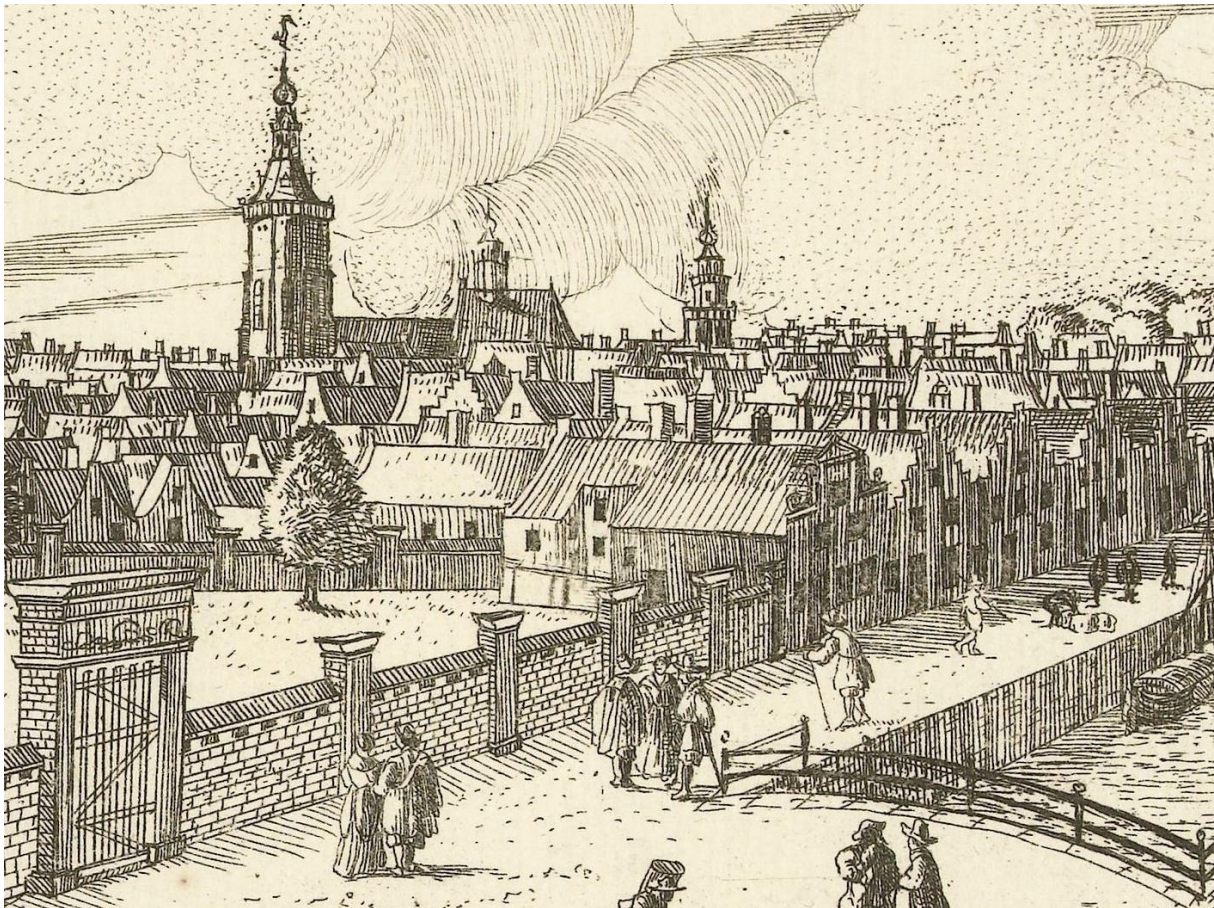
(De koster) had ervoor te zorgen dat dat graven op tijd klaar waren voor de teraardebestelling, maar ook weer op tijd gesloten werden en moest de begeving van graven aan de rentmeester melden. Die gaf dan schriftelijk vergunning voor de begrafenis. De koster hield (...) de administratie bij, waarin hij de begrafenissen noteerde, voorzien van dag, naam en grafnummer en inde het kerkrecht, waarover hij maandelijks verantwoording af moest leggen aan de rentmeester. Die nam dan het geld over en tekende ervoor (Wagenaar 1999: 313).

In het geval van Cornelis en Johan de Witt droeg neef Anthonie de Veer zorg voor de begrafenis. Hij moet eerst hebben gesproken met koster Teuntje Sluijters, de weduwe van Pieter Noorwits. Vervolgens moet zij toestemming voor de begrafenis hebben gekregen van mr. Pieter Stalpart van der Wiele, de rentmeester van de Nieuwe Kerk. In het holst van de nacht van 22 augustus werden Johan en Cornelis ter aarde besteld.

Dezelfde discipline moet hebben gegolden voor het plaatsen van wapenborden. Er is geen sprake van dat de familie zelf wapenborden in de kerk zou mogen plaatsen. Dat liep allemaal via de koster, die bracht daarvoor de reglementaire kosten in rekening. Daarom lagen de wapenborden van de familie De Witt in het kosterhuis en niet in de kerk.

"de gemeijnte, - verstaen hebbende, dat twee rouwwapenen in 'thuys van de coster van de Nieuwe Kerk waren, om in deselve opgehangen te werden tot gedachtenis van de voorsegde twee gedoode, - hebben deselve daeruyt gehaelt en aen stucken geslagen en spraecken van de lichamen weder uyt te haelen en aen de galghe te hangen" (Van Gelder 1937: 61-62, Noot 1. Briefwisseling, ed. Gonnet II, blz. 410)¹⁹

¹⁹ Het voorval speelde zich af in en voor de kosterij aan het Spui. Dreigen is iets anders dan uitvoeren. Zou de meute in de Nieuwe Kerk binnengedrongen zijn, dan hadden zich heel andere taferelen afgespeeld rondom grafzerk nummer 77. Alle annalen zouden hebben gemeld dat de meute de Nieuwe Kerk was binnengedrongen, als een vorm van beeldenstorm in een voor de massa nog steeds heilige protestantse ruimte

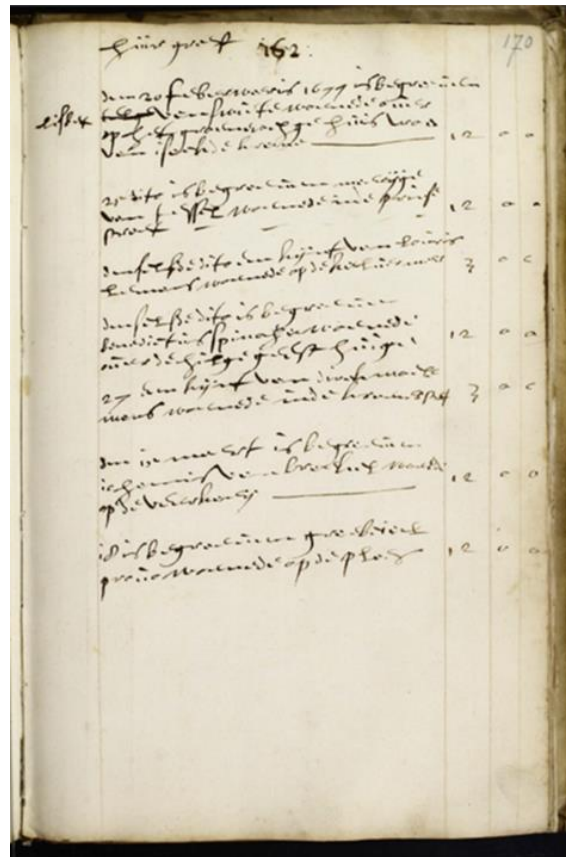
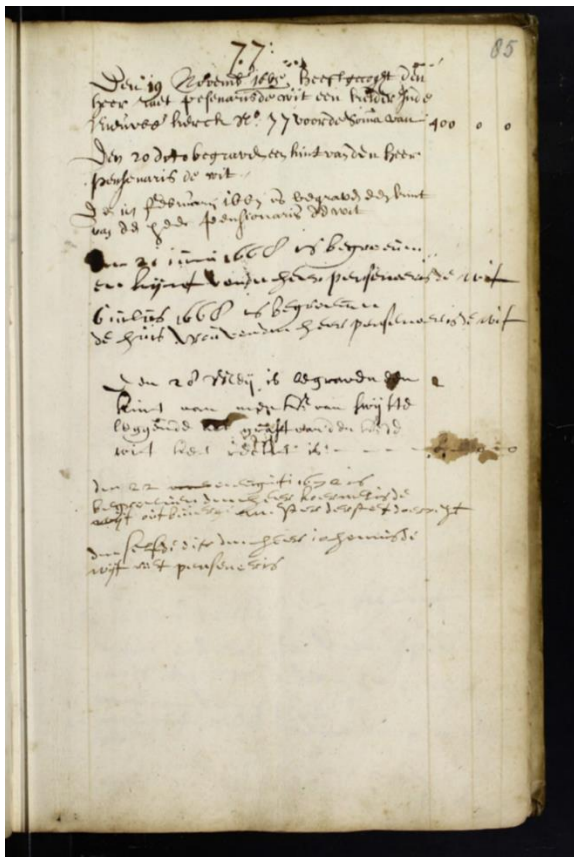
Cornelis Elandts. Ets 1681. *De Nieuwe Kerck* (uitsnede). Links het hek van de Nieuwe Kerk (kerk buiten beeld). Midden, in de hoek van de tuin/begraafplaats staat aan het Spui het kostershuis van Teuntie Sluijters, *costerinne* sinds 1669. Op de achtergrond de Grote of St. Jacobskerk. <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.108029>

Op de laatste pagina's van zijn monumentale boek over de gebroeders De Witt schrijft Rowen dat de gebroeders naast het graf van Wendela zijn begraven [opm. ze zijn begraven in hetzelfde graf 77], dat de wapenschilden van de familie gedurende de begrafenis buiten de kerk hingen [opm. er waren geen wapenschilden van de familie De Witt in de Nieuwe Kerk] en dat het familiewapen aan een pilaar in de kerk hing [opm. de Nieuwe Kerk is beroemd omdat er geen enkele pilaar in de kerk staat] (Rowen 1967:xx),(?Wagenaar ?1978: 883, 884).

De begrafenis van Spinoza in de Nieuwe Kerk, donderdag 26 februari 1677

Voor de begrafenis van Benedictus de Spinoza in februari 1677 golden dezelfde regels als voor Johan en Cornelis de Witt in 1672. Iemand (het meest logische is dat huisbaas Van der Spijck de aanvraag deed) moet de koster Teuntje Sluijters hebben gevraagd om een huurgraf voor Benedictus de Spinoza. Vervolgens moet rentmeester Pieter Stalpart van der Wiele schriftelijk toestemming hebben verleend waarna Teuntje Sluijters de rekening heeft uitgeschreven. De familie Van der Spijck betaalde de kosten van het huurgraf ten laste van de boedel. Zo trof biograaf Colerus het in 1705 nog aan. Uitgever Riewertsz bestelde 6 koetsen

voor het afleggen van de luttele afstand van Paviljoensgracht naar het Singel. Dat was zijn eerbetoon aan de grote filosoof Benedictus de Spinoza.

Links: Graf 77, koopgraf van Johan de Witt. HGA BNR 0377-01 inv. 279-1 Nieuwe Kerk, Grafboek 1656-1720, Deel 1, f.85. Rechts: Graf 162, huurgraf van o.a. Benedictus de Spinoza. HGA BNR 0377-01 inv. 279-1 Nieuwe Kerk, Grafboek 1656-1720, Deel 2, f.170

De begrafenis van Spinoza stond los van de opmerkingen van de predikanten over de gevaarlijke gedachten van Spinoza. Begrafenissen waren geen agendapunt in de kerkeraadsvergaderingen.²⁰ Begrafenissen waren een beheerstaak: koster en rentmeester hadden geen kennis van kerkelijke leerstellingen en bemoeiden zich er ook niet mee. Begraven was een stedelijke functie, kerken hadden toestemming nodig van de magistraat. Begraven in de kerk leverde voor kerken een aanzienlijk financieel voordeel op. De Lutherse Kerk vroeg in 1707 voor het eerst goedkeuring van de magistraat om in de kerk te begraven (Kiel-Perwits 1980:13). De Nieuwe Kerk was al vanaf de tekentafel ingericht op begrafenis, de kerk had deze toestemming vanaf 1656 en er was in 1677 nog meer dan genoeg ruimte. De begrafenis van Spinoza in de Nieuwe Kerk was geen kwestie van invloedrijke vrienden of geld onder de tafel en het huurgraf was geen teken van armoede, maar van gepaste stijl.²¹ De volgorde

²⁰ HGA 0203-01 Inv. 4 Registers van handelingen van de bijzondere kerkeraad (predikanten en ouderlingen), 1620-1948 1673 okt 5 - 1701 dec 16

²¹ In een volgend artikel over Vrienden van Spinoza ga ik na of kerkrentmeester en koster van de Nieuwe Kerk persoonlijk bekend waren met Spinoza (Wim Goris 2021: *Spinoza's verzwegen vrienden in Voorburg*. Serie Spinoza in Voorburg 2/4).

van de huurgraven bepaalde dat Spinoza's lichaam werd gelegd in huurgraf 162, onder de herenbanken van de Sociëteit van 's-Gravenhage (Goris 2019).²²

3. DE PREDIKANTEN EN PSALM 52.

Haagse predikanten, aristocraten, dames en Psalm 52

Medio 1672 telde Nederduitse Gereformeerde kerk van Den Haag acht predikanten. (Verkade). Met het overlijden van ds. Trigland waren er nog zeven (in volgorde van senioriteit): ds. Thaddeüs de Lantman (of Landman), Simon Simonides, Joannes Vollenhove, Ludovicus Suggeraet, David Amya en Albertus Woodward. (Verkade). Alle predikanten waren oranjegezind en allen waren de Nadere Reformatie toegedaan.

Tegenover de predikanten plaats ik de aristocratie van Den Haag. Zonder nader onderzoek naar de samenstelling van de Haagse aristocratie selecteer ik binnen deze groep de familie Pauw, want dat was de rijkste familie in Den Haag in 1674 (Van Gelder 1914:16).

Uit de zeven predikanten selecteer ik de twee senioren in het Ministerie van Predikanten²³: Thaddeüs de Lantman (1622-1681, sedert 1663) en ds. Simon Simonides (1629-1675, sedert 1664), zij worden beiden beschreven in het NNBW, Simonides bovendien in de Biografische lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme Deel 5: 471-2). Beide stonden in hun tijd bekend als reformatoren in Den Haag (Graafland 2007: 161).

Als aanvulling op en verbinding tussen de predikanten en de aristocraten voer ik twee dames op het toneel: Elisabeth van den Heuvel (1631-1703)²⁴, ongehuwd, en Elisabeth Cats (1618-1673)²⁵, gehuwd met Cornelis Musch in 1636 en na diens dood met Diederik Reiniersz. Pauw in 1652. Beide dames worden beschreven in de Vrouwenlexicon van het Huygens Instituut, zie verwijzingen in de voetnoten. Ik heb van hen helaas geen afbeeldingen kunnen vinden.

De genoemde predikanten, aristocraten en dames zijn niet bedoeld als een wetenschappelijk vastgestelde vertegenwoordiging van de groepen, eerder als een aanvulling op een 'familie-opstelling'²⁶ waarbinnen ik levende personen uit de tijd van Spinoza ten tonele voer. Het is niet gezegd dat Spinoza hen kende.

Tenslotte voeg ik aan het gezelschap toe Psalm 52, in de berijming van Petrus Datheen²⁷ (1531-1588). Immers: ... *Hy [Simonides] liet den 21 Augusty voor de*

²² Haags Gemeentearchief BNR 0377-01 Inventaris bnr. 0373.01 Doop-, trouw- en begraafboeken 's-Gravenhage / Nederlands Hervormde gemeente / 1.1.1.1.3 Nieuwe Kerk / 279 Grafboek, 1656-1720 Deel 2 Graf 162, folio 170, scan p. 53/77.

²³ HGA 0203-01 Kerkeraad van de Hervormde Gemeente te 's-Gravenhage.. [0.1. Geschiedenis van de archiefvormende instanties](#)

²⁴ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/HeuvelElisabeth>

²⁵ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MuschElisabeth>

²⁶ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Familieopstelling>

²⁷ De Psalmen van Datheen werden gezongen tot de invoering van de Nieuwe Berijming in 1773. De Berijming van Datheen wordt nog gezongen in een dertigtal orthodox Gereformeerde kerken, voor het merendeel in Zeeland. https://nl.wikipedia.org/wiki/Petrus_Datheen

Predicatie singen den 52 Psalm, die meeriteert [= het waard is om] naergesien [= nagelezen] te worden (Postema 2006:156²⁸)

Psalm 52. Met desen Psalm werpt David te neder den hooghmoedt van Doeg, dewelcke hem daer in roemde, dat hy des Heeren Priesters verraeden hadde, 1. Samuel. 22. End is versekert, dat Godt sulck een boosheit niet ongestraft laeten sal.²⁹

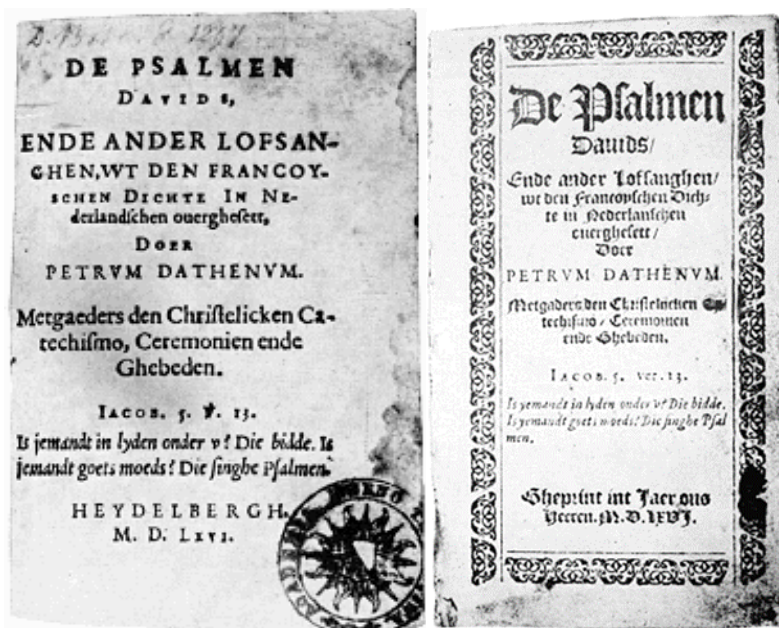
Psalm 52 in de berijming van Datheen³⁰

1 SEGHT ghy Tyran, waer op ghy bouwet,
Met ghewelt end boosheit,
Hoe staet ghy so, ende betrouwet,
Op u' ongherechtheid?
Nochtans is Godts bystandicheit,
Ons daeghelicks bereydt.	2 U' tongh' alleyn schaedet end quellet,
End is tot aller tydt,
Als een schēermes seer wel ghestellet,
Dat seer scherpelick snijt:
Ghy bemindt valscheit end dat quaet,
Meer dan t'recht met der daet.
3 Om woorden die seer konnen
schaeden,
Te spreken sijt ghy snel:
Maer Godt sal u straffen end smaeden,
Ghy valsche tonghe fel.
Ghy werdt doersneden end verdruckt,
Iae uyt u' plaets gheruckt.	4 Ghy boose, ghy werdt uytgehauwen
Tot de wortel met een,
T'welck die vrome sullen
aenschauwen,
Met een vreesse niet klein:
End lachende met uwen val,
Sullen se spreken al:
5 Dit is hy die niet heeft verkoren,
Godt tot sijn hulp' alleyn,
Maer op sijn ryckdommen alvoren,
Steld' hy sijn hert' onreyn:
Hy heeft hem ghesterckt met boosheit,
End' ongherechtheit.	6 Maer ick die nu ben end sal wesen,
Alleyn stout ende koen,
Op Gods goedicheit hoogh' ghepresen,
Als een Olyfboom groen,
Sal gheplant sijn midden eenpaer,
Van Godes huys eerbaer.
7 Dan sal ick voor dees wraeke Heere,
U steeds prysen voortaan,
End op u vol van macht end eere,
Gronden end blyven staen.
Want u' goedtheit veel goeds doen sal,
Uwen volck' overal.	

²⁸ Postema NOOT N.N. *Gedenckwaardige stukken wegens de moordt der Heeren Cornelis en Johan de Witt. Dienende tot opheldering van 't Treurspel, genaemt de Haagsche Broedermoordt, of dolle blydschap*, z.p., z.j., p. 28

²⁹ Psalm 52 wordt naar mijn ervaring zelden gezongen. Op YouTube staat een uitvoering van psalm 52 vers 6 en 7 in de Grote of St. Stephanuskerk in Hasselt (Ov.), organist Martin Westrate. De kerk zingt langzaam, op hele noten, met bovenstem in vers 7. Men zingt de berijming 1773 met orgel, maar het klankbeeld komt overeen met Datheen gezongen in 1672 in de Nieuwe Kerk <https://www.youtube.com/watch?v=fvg4BoBL9s0>

³⁰ https://www.dbnl.org/tekst/dath001psal01_01/dath001psal01_01_0066.php

*De Psalmen van Datheen, voorpagina uitgave 1566 in verschillende edities*³¹.

*Toelichting op Psalm 52 van Rabbi Yitzchok Rubin*³²

David is gedwongen te vluchten vanwege de jaloezie van Saul. David komt uitgehongerd en onbewapend in Nov aan, een stad van priesters en de plaats waar de Tabernakel staat. Hij vraagt de priester Achimelech om wat brood en een zwaard. Achimelech denkt dat David op een missie is voor Saul en geeft hem brood en een zwaard. Doeg ziet dit gebeuren en vertelt het aan Saul. Die denkt dat het om verraad gaat. Saul geeft de opdracht de hele stad te vernietigen. Zo wordt een stad vernietigd op grond van een roddel.

De psalmen van Datheen werden al vroeg bekritiseerd om hun ongepolijste, bewust wat grove taalgebruik. Maar de kernwoorden in de berijmde psalm 52 zijn tot op vandaag te lezen in de niet-berijmde psalmen in de Bijbel: Een zeker persoon wordt aangesproken op zijn leugenachtigheid, zijn tong schaadt en kwelt en snijdt als een scheermes, God zal hem straffen, zijn boosheid wordt tot de wortel uitgehouwen, de rechtvaardigen zullen over hem lachen, de man die op zijn rijkdom vertrouwde. Daarna spreekt de dichter zijn vertrouwen uit in God en eindigt met een Lofzang. De uitdrukking "dees wraeke", vers 7 in de berijming van Datheen, komt niet voor in de Jongbloed-editie van de Statenvertaling³³.

Vooralsnog beschouw ik Psalm 52 als een zelfstandige persoon: een levende tekst die niet alleen op conto van ds. Simon Simonides kan worden geschreven. Ik zie een Psalm als een allemansvriend: hij laat zich gebruiken door iedereen die hem kiest. Met psalm 52 verbreed ik de verantwoordelijkheid voor de moord naar een ruimer gebied. De tekst kan worden vertaald naar het gedrag van de rechters, het gedrag van de schutterij en het gedrag van de massa op 20 augustus. Een goede onderzoeksvraag zou zijn welke predikanten of burgers zich verschuilen achter de tekst van Psalm 52. De psalm had een vaste plaats in de Orde van Dienst ('Psalmgezing terwijl de kerkeraad binnenkomt') (Florijn 1992:

³¹ https://www.dbnl.org/tekst/lens002nede01_01/lens002nede01_01_0046.php

³² <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/160849-tehilliem-psalm-52-een-joodse-uitleg.html#tekst-psalm-52>

³³ <https://www.bible.com/nl/bible/165/PSA.52.SV-RJ>

124). De psalm stond los van de preek. Het roept de vraag op of Psalm 52 inderdaad op zondagochtend 21 augustus in de Nieuwe Kerk werd gezongen, of dat het deel is van een gekoesterde overlevering.

Ds. Thaddeus de Lantman (Landman) NNBW deel 10: 509) ³⁴ en Ds. Simon Simonides (NNBW deel 10: 920-921)

Ds. Thaddeus de Lantman (1622-1681) deed in 1663 zijn intrede in de Nederduitse Gereformeerde kerk 's-Gravenhage met een preek in de Grote Kerk. Hij trouwde op 23 augustus 1671 in de Grote Kerk met Margareta van Brien, een gefortuneerde dame uit Utrecht³⁵. Op 18 januari 1673 is hun dochtertje Catrijna eveneens in de Grote Kerk gedoopt.³⁶ Daaruit leid ik af dat Landman in eerste instantie verbonden was met de Grote Kerk. Het NNBW laat zien dat Landman een zeer kritische houding had jegens de regenten. Dat leverde hem in de jaren '60 enige tijd een preekverbod op en in najaar 1673 reprimandes in Utrecht en andere steden. Jaren na zijn overlijden heeft een bevriende predikant twintig preken van De Lantman uitgegeven. Kennelijk maakte De Lantman grote indruk op zijn toehoorders maar zijn stijl was wat ingewikkeld omdat hij naast de preektekst uitgebreid kon improviseren en drammerig kon overkomen:

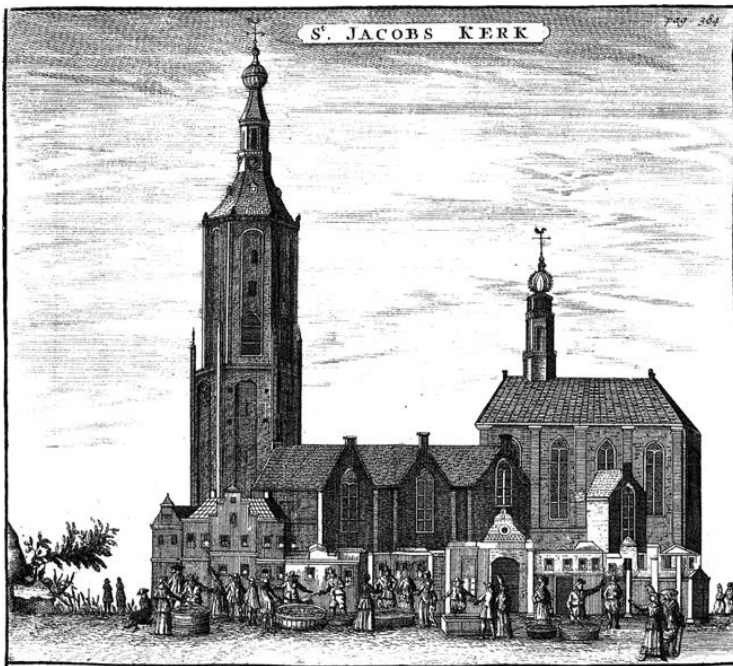
'De levendige stem, en het deftige gedrag van dien grooten Leeraar op de preekstoel en konnen wy 'r u niet by geven. (...) {omdat zijn preek} door het byvoegen van kragtige uitbreiding volmaakt wierd, zodat hy ordinair wel een half uur lange mede bezig was. {Zijn} stijl [...] was wat singulier en ingewikkelt. {Zijn doel was} zielen te doen ontwaken uiyt den strick des satans.'

³⁴ Onderschrift foto: Theddeus Lantmannus,*, 1622, †, 26-09-1681 Uit Archief Delft.

³⁵ <https://www.knggw.nl/wp-content/leeuw/1908-125-195.pdf>

³⁶ HGA Archief 0377-01 Doop-, trouw- en begraafboeken 's-Gravenhage, Scheveningen en Loosduinen Grote of St. Jacobskerk, Doopboeken, 1630-1811_ Inv. 5 1666 apr - 1674 mrt 28 f.272VO (Boek 3 scan 44)

'D'Allerhoogste God is d'opper oorsaak, de kragtdadige, d'overwinnende, de vrywillige, van al dese zalige goederen: van dadelyken bekeeringe' (Lantman 1694: 2, 273).

Grote of Sint-Jacobskerk, Den Haag (1730)

Mijn eerste indruk is dat Landman sterk was in redeneren en overtuigen. Hij komt niet over als iemand met een mystieke instelling, zoals wij vaak aantreffen in de Nadere Reformatie. Eerder was hij een boeteprediker die mensen uitvoerig instrueerde waarom en hoe zij moesten handelen. Eerst de Inleiding, dan de Leer, dan de Applicatie. Vanwege zijn strakke systematiek valt Landman na 350 jaar nog goed te lezen.

Ds. Simon Simonides (1629-1675) deed in 1664 zijn intrede in de Kloosterkerk. In 1675 werd hij daar in het predikantengraf begraven, onder de toenmalige preekstoel. (Van der Muelen 1887: 52, 62).³⁷ Daaruit leidt ik af dat Simonides zich in eerste instantie verbonden voelde met de Kloosterkerk. Simonides was een Orangistisch prediker en stond met overtuiging voor de Nadere Reformatie (Ros 2003: 5). Hij hekelde de republikeinsgezinden die de verheffing van Willem III tegenwerkten. Politiek was Simonides minder radicaal dan zijn collega Landman maar hij was duidelijk in zijn overtuiging over de verhouding tussen godsdienst en regering:

'[tot 's-Gravenhage] De koning David leert mij hoger opklimmen, [Ps. 122:4] stellende boven justitie en burgerlijke regering de oefening van godsdienst en het opgaan der stammen. (Simonides IV 2007: 191)

³⁷ Dit is een zeldzame aanduiding van graven bestemd voor predikanten in Den Haag. (van der Muelen 1887: 52, 62). Regel VI, graven 20,21,22. 'Comt. de Kerk toe tot begrafenis van de Predikanten, nevens de huierkelder, hebben eenen inganc in de Ve Regel nrs. 20,21,22'. 1675 Den 3 Meij begraven d'heer Predicant Simonides'). De drie predikantengraven liggen onmiddellijk onder/voor de preekstoel, situering 1675. Zie ook HGA BNR 377-01 Grafboeken Kloosterkerk [212-214 Grafboeken, 1636-1808](#).

Kloosterkerk, Den Haag, G. van Giesen (1730), HGA_gr. B 169

De Staten van Holland maakten bezwaar tegen de inmenging van de predikanten in internationale zaken. Tijdens de Tweede Engelse oorlog (1665-1667) publiceerde Simonides een reeks boetepreken onder de titel *Noodige boetsprake* (1666), deze hadden een nader-reformatorisch karakter (Ros 2003:5). Vanaf 17 juni 1670 betaalde prins Willem III aan Simonides een jaargeld van f. 200 (Postema 2008: 163), dat heeft zijn reputatie geen goed gedaan.

Simonides had veel vrienden onder collega's, ds. Johannes Vollenhove, predikant in de Grote Kerk in Den Haag, was zijn boezemvriend. Onder zijn invloedrijke vrienden behoorden Elisabeth Cats, dochter van Jacob Cats, Ida Schagen en Clara van Hagen en andere leden van de Haagse *high society*. Simonides dichtte graag en had veel vrienden onder dichters. In zijn jonge jaren had hij al werk opgedragen aan Jacob Cats (Postema 2008: 127-129). In 1667 nam Constantijn Huygens een lofvers van Simon Simonides op in de eerste druk van *De Zeestraat*. In 1672 nam Huygens een lofvers van Simonides op bij de herdruk van Huygens succesvolle bundel *Koren bloemen* uit 1658.

**Op de Zee-straat van den heere van Zuilichem.
De Straat spreekt.**

'k Was eertijds Sand en Duin, nu leg ick vast in steen,
Van Wandelaers besocht, van duisenden betreen,
Voetknechten, Ruiteren, die 's avonds, voor het dalen
Der Son, na hunnen lust, gaan een Zee-luchjen halen.
Noch is my meer gelukt; wat of ik was of wier,
Of Sand, of Steen, 'k ben nu verandert in papier,
Een gang-pad, niet so seer voor Hoeven en voor voeten,
Als wijse herssenen, die my eerbiedigh groeten.
Ik ben nu wel bewaert; Ry, Jonker, dat het klinkt,
Ik leg nu vast, soo seer in steen niet als in Inkt,
Inkt duysamer als steen: Nu durf ik 't hoeft opsteeken,
Niet min, (dewijl ik ook deselve Afkomst reeken,
En eene Vader, daar ik hooge moet opdraagh,)
Als het gerijmde Hout, en den bespraakten Haag:
So langmen Strandwaarts uit de lieve Staten stee gaet,
Heet ik, eeuw in, eeuw uit, de Zuilichemsche Zee-straat.

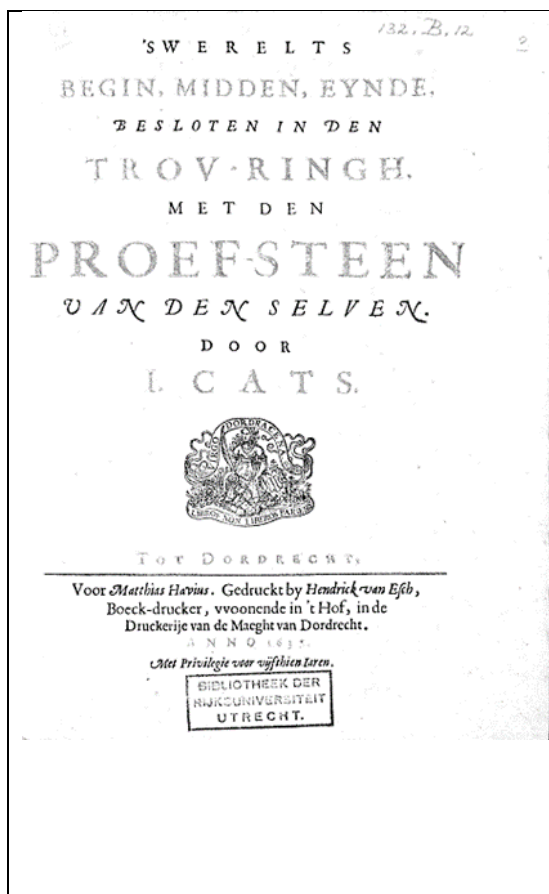
S. Simonides.

Constantijn Huygens, *De Zeestraat*, eerste editie 1667³⁸. Prent en lofvers van S. Simonides.

Elisabeth van den Heuvel (1631-1703) was een gelegenhedsdichteres. Zij bleef ongehuwd en was onder meer bevriend met beide Haagse predikanten Simon Simonides en Thaddeus Landman. Voor beiden schreef zij een grafgedicht. In 1689 bundelde zij negentien gedichten in *De vorstelijcke eeretrap*. Zij ondertekende haar dichtwerk, behalve met haar naam en woonplaats, ook wel met het anagram 'Belust na de lieve Haven'. Uit haar gedichten valt op te maken dat Van den Heuvel de wereld in een bijbels-religieus licht wilde zien, gebeurtenissen als Gods beschikking interpreteerde en Willem III, en zijn vorstelijk geslacht, als het instrument van God beschouwde.

Elisabeth Cats (1618-1673) was de dochter van Raadspensionaris / dichter Jacob Cats (1577-1660). Zij trouwde in 1636 met Cornelis Musch, griffier van de Staten Generaal Holland en al tijdens zijn leven berucht om zijn corruptie.

³⁸ dbnl-nr huyg001zees01_01; dbnl-nr huyg001jawo15_01

	Aen Anna Cats, huys-vrouwe van Cornelis van Aerssen, Heer van Wernhout Aen Elisabeth Cats, huys-vrouwe van Cornelis Musch, Heer van Waelsdorp. Lieve dochters, waerde panden, segens van mijn bedde, vruchten van mijn lichaem, soete gedenck-teyckenen van mijn houwelicksen tijt, dierbare overblijfsels van mijn vorigh leven, aengename afsetsels van mijn bloeyende jeught, en jegenwoordigh purpere rosen onder mijn grijse kerckhof-bloemen, en jeughdige kroonen van mijn dorren ouderdom; ick vinde goet aen u-lieden beyde het leste, en verre het beste deel van mijnen Trouuringh toe te eygenen. Tot besluyt, waerde dochters, de God des vredes geve u vrede onder den anderen, vrede in uw huysgesin, en binnen u selven: en eyndelick dien oneyndelicken vrede, die alle vrede en vreughde verre te boven gaet: bestaende in die groote Verborgentheyt, in dat eeuwich-durende Houwelick hier voren geroert. Vaert wel!
--	--

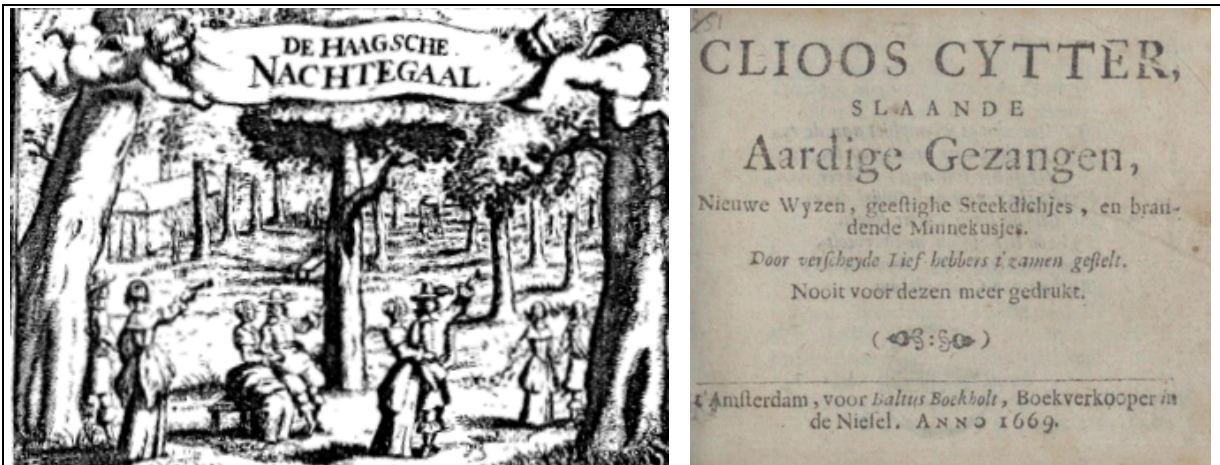
Jacob Cats, De Trou-ringh (1637) met een opdracht aan zijn dochters Anna en Elisabeth Cats (p.22).³⁹

Bij het overlijden van haar echtgenoot in 1650 erfde Elisabeth Cats het duister vergaarde vermogen van Cornelis Musch en behield zij de titel Vrouwe van Carnisse. Het echtpaar Musch had drie dochters, Maria Elisabeth, Elisabeth Maria en Anna Catharina. In 1652 trouwde Elisabeth Cats met Diederik Reiniersz. Pauw (1618-1688), er gingen geruchten dat zij al langer een buitenhuwelijkse verhouding hadden en dat zij daarom stilletjes in de Duitse Kerk waren getrouwd. Diederik Pauw was in 1651 kerkvoogd in de Kloosterkerk geworden. Na haar huwelijk trokken moeder en dochters in bij Diederik Pauw in het grote huis aan de Korte Vijverberg dat zijn vader Reinier Pauw had gebouwd. Diederik Pauw nam de titel Heer van Carnisse over uit de boedel van Cornelis Musch. Jacob Cats, de vader van Elisabeth Cats en schoonvader van Diederik, stierf in 1660 en werd begraven in de Kloosterkerk.

Aan de Korte Vijverberg zetten haar inwonende dochters hun losbandige leven voort. Vooral de tweede dochter, Elisabeth Maria Musch (1639-1699), Vrouwe van Nieveen, had een slechte naam in Den Haag vanwege haar lichtzinnig gedrag. De jongste dochter, Anna Catharina Musch (1641-1667) had de heerlijkheid Waalsdorp van haar vader geërfd.

³⁹ https://www.dbnl.nl/tekst/cats001trou01_01/

In gegoede kringen van Amsterdam had Den Haag een bedenkelijke reputatie die terugkwam in dichtbundels met Aardige Gezangen en Minneliedjes.⁴⁰ De volgende twee bundels zijn keurig gedrukt en verzorgd uitgegeven in Amsterdam. Beide boekjes bevatten niet mis te verstane erotische gedichten.

De Nieuwe HAAGSCHE NACHTEGAAL. Vol van de Nieuwste Deunen en aartigste zangen. t' Amsterdam; Anno 1659⁴¹ en Clioos Cytter, slaande Aardige Gezangen, Nieuwe Wijzen, geestighe Steekdichjes, en brandende Minnekusjes. Door verscheyde Lief hebbers t'samen gestelt. Anno 1663/1669.⁴²

Elisabeth Cats was bevriend met ds. Simon Simonides, predikant in de Kloosterkerk (Postema 2008: 129). Op 18 januari 1673 was zij getuige bij de doop van Catrijna, dochter van ds. Thaddeus Landman en Margarita van Brien in de Grote Kerk.⁴³ Nog geen twee weken later, op 30 januari 1673 werd Elisabeth Cats, vrouwe van Carnisse begraven in de Nieuwe Kerk in het familiegraf (graf no. 92) dat haar echtgenoot Diederik Pauw, Heer van Carnisse daar in 1656 had gekocht.⁴⁴

4. DE PAUWEN.

De familie Pauw in Den Haag

Reinier Pauw (1564-1636), grootvader van Adriaan Adriaansz. Pauw, was een aartsvijand geweest van Oldenbarnevelt (R. Prud'homme: 115, 123, 124, 287) en zijn naam is voor altijd verbonden aan het vonnis en de executie van de raadspensionaris in Den Haag in 1619. Na 1620 had de familie Pauw de macht in Amsterdam verloren. Reiniers oudste zoon Adriaan Reiniersz. Pauw (1585-1653), de vader van Adriaan Adriaansz., trok als eerste naar Den Haag (De Fouw 1946:xx). Hij verloor prompt het vertrouwen van Amsterdam. Opeens waren de klachten tegen de Pauwen legio: ze waren eierzuchtig, gevreesd om hun heftige karakters (De Fouw 1946: 48, 53). In 1631 werd Adriaan raadspensionaris – tegen de zin van Frederik Hendrik. Maar Adriaan vertegenwoordigde wel de

⁴⁰ Ik heb geen aanwijzing dat *De Haagse Nachtegaal* iets te maken had met Elisabeth Musch.

⁴¹ https://www.dbnl.org/tekst/_haa003haag01_01/

⁴² https://www.dbnl.org/tekst/_cli001clio02_01/

⁴³ HGA Archief 0377-01 Doop-, trouw- en begraafboeken 's-Gravenhage, Scheveningen en Loosduinen Grote of St. Jacobskerk, Doopboeken, 1630-1811_ Inv. 5 1666 apr - 1674 mrt 28 f.272VO (Boek 3 scan 44)

⁴⁴ HGA BNR 377-01 Graf 92

remonstrantse factie in de Staten-Generaal.⁴⁵ In 1648 tekende hij na tachtig jaar oorlog de vrede in Münster.

De andere Pauwen volgden hem al snel naar Den Haag, in eerste instantie in financiële functies, later ook in de rechten. De jonge Pauwen leefden graag in weelde (De Fouw 1946: 55). Bijna alle Pauwen hadden een deel van hun vermogen geïnvesteerd in Delfland. Maar bovenal gingen zij prat op hun kastelen en landhuizen waar zij hun status als landheer opbouwden. Vooral in het gebied halverwege tussen Amsterdam en Den Haag hadden de trotse Pauwen hun kastelen: Heemstede (Gerard), Bennebroek (Adriaan) en Ter Horst, bij Wassenaar (Reinier). Omstreeks het sluiten van de Vrede van Münster was het geslacht op zijn hoogtepunt en bestond uit driehonderd Pauwen (Koenen 1848: 3).

Een overzicht van de familie Pauw in Den Haag in 1672

Mr. Adriaan Adriaansz. Pauw (XIII-15.8; 1622-1697)⁴⁶, Heer van Bennebroek en Schalkwijk, Raadsheer 1652, president van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland 1670, hoofdingeland van Delfland 1670. Zijn vader was Adriaen Reiniersz. Pauw (1585-1653), raadspensionaris. Zijn vrouw Cornelia Pauw (1626-1692) was de dochter van Reinier Reinierszn. Pauw bij zijn eerste vrouw Clara Alewijn. Zij woonden aan de Herengracht, hoek Fluwelenburgwal (Van Gelder 1914:16,53,68).

Reinier Reinierszn. Pauw (XIII-17; 1591-1676), Heer van Ter Horst, Rijnenburg en Teylingerbos, Lid Hoge Raad 1621-55, President van de Hoge Raad 1655-1676, hoofdingeland van Delfland 1659-1676, weduwnaar van zijn tweede vrouw Christina van Ruytenburch (1591-1666), wonend aan de Korte Vijverberg (Van Gelder 1914: 16,50,62).

Gerard Adriaansz. Pauw (XIV-20; 1615-1676), Heer van Heemstede, Rietwijk en Rietwijkeroord, raad en rekenmeester in de Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen, hoofdingeland van Delfland 1672. Gehuwd met Agatha van Hartigsveldt (1627-1697). Zij woonden aan de Turfmarkt, tussen het Spui en de Nieuwe Haven (Van Gelder 1914: 16, 74).

Maarten Engelbertsz. Pauw (XIV-19; 1616-1680), Ontvanger-Generaal van Holland 1661-1678, kerkmeester van de Oude en Nieuwe Kerk in Delft 1661, gehuwd met Elisabeth van der Meer (1626-1708). Hij koopt Huis Ockenburg bij Loosduinen in 1672.

Diederik Reiniersz. Pauw (XIV-22; 1618-1688), Heer van Rijnenburg, Teylingerbos, ter Horst en Carnisse. Hoogheemraad van Delfland 1657, Kerkmeester Kloosterkerk 1651-1688. Zijn tweede vrouw Elisabeth Cats ⁴⁷ ⁴⁸ (1611-1673), Vrouwe van Carnisse, weduwe van Cornelis Musch. Zij woonden aan de Korte Vijverberg (Van Gelder 1914:16,50,62).

⁴⁵ <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/koningshuis/187502-prins-frederik-hendrik-van-oranje-1584-1647.html>

⁴⁶ Titels ontleend aan Genealogie Pauw, Persijn, de Jong, en Verhee XIII-15-8, XIII-17 en XIV-22. <https://www.thijspostma.nl/Pauw-Persijn.pdf>.

⁴⁷ Diederik kreeg de titel Heer van Carnisse bij zijn huwelijk met Elisabeth Cats, dochter van Jacob Cats. Het was beider tweede huwelijk, in 1652 in stilte gesloten in de Hoogduitse kerk, Den Haag.

⁴⁸ Elisabeth Cats verkreeg de titel Carnisse van haar echtgenoot Cornelis Musch, griffier van de Staten-Generaal, Heer van Waalsdorp, Nieuwveen, Carnisse, Opvelp en Muylstede, berucht om zijn zeer succesvolle corruptie en twijfelachtige levenswandel, samen met zijn vrouw Elisabeth. Zij gebruikte haar contacten, hij bracht het geld in (A. Alberts, Elisabeth Musch / Jacob van Lennep. Inleiding).

https://anemaa.home.xs4all.nl/ges/personen/cornelis_musch.htm

Isaac Michielsz. Pauw (XIV-20; 1618-1690), Heer van Achttienhoven en den Bosch (onder Nieuwkoop), Hoogheemraad Delfland 1660, weduwnaar van Barbara Johanna van Hoven (1629 -1670); hij woonde met zijn verweduwde moeder aan het Noordeinde (Van Gelder 1914: 16,41).

Adriana Michielsdr. Pauw (XIII-15; 1652-1713), Vrouw van Hogersmilde was in 1669 gehuwd in Amsterdam en Johan Michielszn. Pauw (XIII-15; 1653-1686), Heer van Hoogersmilde studeerde rechten in Leiden. Zij waren via hun overleden vader Michiel Adriaansz. Pauw, heer van Hogersmilde de erfgenamen van het huis van Adriaan Reiniersz. Pauw. aan de Herengracht (Van Gelder 1914: 127).

Alle genoemde Pauwen behoorden tot de ruim 80 grootkapitalisten van Den Haag. Met elkaar vertegenwoordigden zij een vermogen van f 2.665.400 in de Haagsche Kohieren 1674.

Adriaan Adriaansz. Pauw, Heer van Bennebroek, President van het Hof van Holland

Rechter Adriaen Pauw (1622-1679), President van het Hof van Holland⁴⁹

Adriaan Adriaansz. Pauw was president van het Hof van Holland toen het een veroordeling uitsprak over Cornelis de Witt op zaterdagochtend 20 augustus 1672 in de Gevangenpoort. Zes jaar eerder, toen Adriaan nog gewoon rechter was, had het Hof van Holland Henri de Fleury de Coulan, Heer van Buat, wegens spionage ter dood veroordeeld, eveneens in de Gevangenpoort, waarschijnlijk

⁴⁹ <https://ilibrarianawordpress.com/2016/12/29/fragment-genealogie-amsterdamse-linie-geslacht-adriaan-pauw/>

onder druk van Johan de Witt en de Staten van Holland.⁵⁰ Buat was echtgenoot van Elisabeth Musch (1639-1699), dochter van Elisabeth Cats, stiefdochter van Adriaan's neef Diederik Reiniersz. Pauw. Ds. Simonides was als predikant aanwezig bij de executie van Buat, net als bij de executie van Jacob van de Graeff, zes jaar later in 1672.

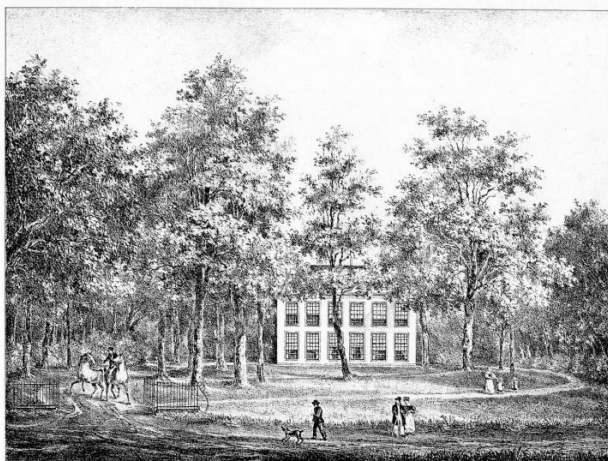

A. van der Laan (ca. 1700) *De Herengracht, richting Bezuidenhout*. Haags Gemeentearchief, kl. B 776. Vooraan, op de hoek van Herengracht en Fluwelenburgwal, staat het huis van Adriaan Adriaansz. Pauw, heer van Bennebroek (Van Gelder 1914: 50; De Haan 1974:126). In het midden het huis van zijn vader, Adriaan Reiniersz. Pauw, raadspensionaris, gekocht in 1627 toen hij vanuit Amsterdam naar Den Haag trok. Daarachter het stadspaleisje van Cornelis Pauw (1593-1668), diplomaat. Hij verkocht het in 1647 aan zijn zwager Willem van Ruytenburch. Links, aan de noordzijde van de Herengracht, had Adriaan Reiniersz. in 1640 nog een huis en erf gekocht (De Haan 1963: 116).

In 1657 werd mr. Adriaan Pauw jr., sinds 1653 ambachtsheer van de heerlijkheid Bennebroek, de eigenaar van de hofstede.⁵¹ Hij werd naar zijn wens begraven in de nieuw gebouwde Hervormde Kerk van Bennebroek.

⁵⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Henri_de_Fleury_de_Coulant

⁵¹ <https://www.buitenplaatsenin nederland.nl/bennebroek-bennebroek.html>

Het Huis te Bennebroek

Links: Het Huis te Bennebroek, of 'Duinwijck', gebouwd door Adriaan Pauw, omstreeks 1840. Tekening P.J. Lutgers. (Noord-Hollands Archief). Rechts: Hervormde Kerk Bennebroek, ontworpen door Pieter Post in opdracht van Adriaan Pauw

Johan Michielszn. Pauw, heer van Hogersmilde

Johan Michielszn. Pauw (XIII-15; 1653-1686), Heer van Hoogersmilde studeerde rechten in Leiden. Zijn zuster Adriana Michielsdr. Pauw (XIII-15; 1652-1713), Vrouw van Hogersmilde was in 1669 gehuwd in Amsterdam. Zij waren de kinderen van Michiel Adriaansz. Pauw (1617-1658), oudere broer van Adriaan Adriaansz. en erfgenaam van het huis van de raadspensionaris Pauw. (De Haan 1974:127).

Links: *Herengracht 13-15 Den Haag*. Dit was het huis van raadspensionaris Adriaan Reiniersz. Pauw (1585-1653) en zijn tweede vrouw Anna van Ruytenburch (1589-1648). *Het Rijksmonument 17524 is van later datum* (foto: Wiki Commons (Rudolphous, 2011). Monumentenzorg Gemeente Den Haag: PAND met oude statige gevel uit de eerste helft van de 19e eeuw, onderpui ernstig verminkt⁵².

Op Heerengracht 19/19a (Cornelis Pauw) is nu gevestigd het Kabinet voor Nederlands-Antilliaanse zaken (De Haan 1974:151-153).

⁵² <http://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/herengracht-13-tm-13b>

Reinier Reiniersz. Pauw, Heer van Ter Horst, President van de Hoge Raad

Rechter Reinier Reiniersz. Pauw (1591-1676), President van de Hoge Raad Van Gelder 1914: 16,50,62).

Pieter Schenk (1660-1718) Korte Vijverberg (ca. 1700): links St. Sebastiaansdoelen, verderop Huis Pauw. Rechts Mauritshuis en daarachter het Huygenshuis (afgebroken 1876) 1700,.. Wiki Commons, Rijksmuseum

Kasteel Ter Horst, Voorschoten. Rond 1635 verbouwd door Reinier Pauw tot landhuis. In de 19^e eeuw weer verbouwd tot het huidige Jachthuis

Korte Vijverberg 3, Den Haag. In 1635 betrok de vermogende Reinier Pauw dit grote pand. Het werd toen in de volksmond 'Huis Pauw' genoemd. Tegenwoordig is hier het Kabinet van de Koning gehuisvest.

Reinier Pauw had al in 1656 een graf gekocht in de Nieuwe Kerk in 's-Gravenhage, grafnummer 106 in het midden van de kerk. Daar werd hij begraven in 1676.

Gerard Adriaansz. Pauw, Heer van Heemstede, raad en rekenmeester in de Rekenkamer der Grafelijkheidsdomeinen

G.A. van Berckheide. Kasteel van Heemstede

Van Gerrit (Gerard) Pauw (1615-1676) bestaat geen afzonderlijk portret. Mogelijk is hij door G.A. van Berckheyde in 1667 afgebeeld als één van de twee heren voor het kasteel van Heemstede, naast een pauw op de muur van de slotgracht. In het water twee 2 zwanen (de heren van Heemstede hadden het recht van zwanendrift). Het kasteel werd bekend door de visite in 1642 van Henriëtta Maria, koningin van Engeland met Prins Willem II, aan Adriaan Pauw, onderweg naar Amsterdam.

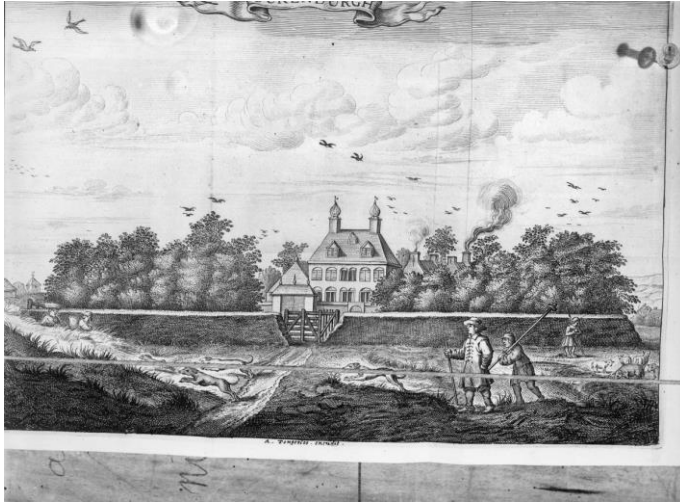
Bezoek in 1642 van Engelse koningin Henriëtta Maria met dochter Maria Henriëtta en schoonzoon Willem van Nassau (prins Willem II) op een gravure van C.J. Visscher naar een tekening van Jan Martszen de Jonge⁵³

Gerard Pauw was de oudste zoon van Adriaan en als zodanig erfde hij Heemstede. Zijn jongste kinderen werden gedoopt in de Nieuwe Kerk in 's-Gravenhage dus ik neem aan dat hij daar ter kerke ging.

⁵³ <https://ilibrariania.wordpress.com/2012/05/21/historische-optocht-en-openluchtspel-in-groenendaal-1923/>

Hij overleed in 's-Gravenhage op 20 mei 1676 en is begraven in de Pauw-grafkelder te Heemstede.

Maarten Engelbertsz. Pauw (1616-1686), Ontvanger-Generaal van Holland. In de Haagse Kohieren wordt hij gerangschikt onder de Raad van State (Van Gelder 1914: 107). Maarten woonde in Delft. In 1672 kocht hij het landgoed Ockenburg.

Het landhuis Ockenburg rond 1650. RCE, CC BY-SA 4.0,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=23643725>

Diederik Reiniersz. Pauw, Heer van Carnisse, Hoogheemraad van Delfland

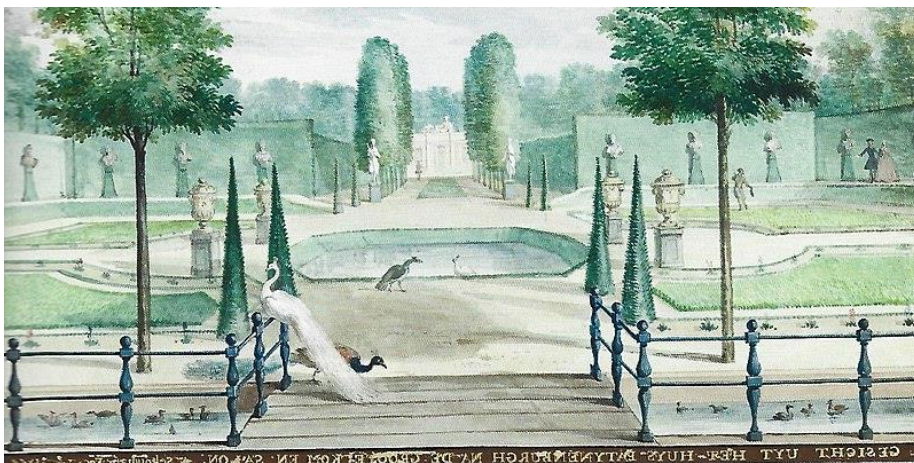

Diederik Pauw (1618-1688). Uitsnede Compositieportret familie Pauw door een anonieme kunstenaar, circa 1695. (Krol 2016)⁵⁴

Diederik is de zoon van Reinier Pauw, woonachtig aan de Vijverberg. In 1652 trouwde hij voor de tweede maal, met Elisabeth Cats (1611-1673), weduwe van

⁵⁴ Hans Krol <https://ilibrarian.wordpress.com/2016/12/29/fragment-genealogie-amsterdamse-linie-geslacht-adriaan-pauw/>

Cornelis Musch, heer van Carnisse⁵⁵ Diederik Pauw was in 1674 de rijkste Pauw: hij bezat in 1674 samen met zijn vrouw en kinderen ruim 1,1 miljoen gulden (Van Gelder 1914: 16). In 1652 kocht Diederik Pauw het landgoed Patijnenburg. Hij was een steunpilaar voor de Oranjes.

Landgoed Patijnenburgh, Naaldwijk, Westland. Links de rechtermvleugel, rechts de tuin met pauwen, de vijver en de salon. Aart Schouman (1755)

Elisabeth Cats was net als haar vader Jacob een fervent ondersteuner van de Oranjes. Diederik was kerkvoogd in de Kloosterkerk, daarom verwacht ik dat zij beiden in de Kloosterkerk ter kerke gingen. Maar Elisabeth is in 1673 begraven in graf 92 dat Diederik in 1656 in de Nieuwe Kerk had gekocht. Daar is hij zelf in 1688 begraven, naast het graf van zijn vader Reinier.

Hoogheemraden en Hoofdingelanden in Delfland.

Diederik Reiniersz. Pauw, Heer van Carnisse was sinds 1657 Hoogheemraad in het Hoogheemraadschap Delfland, zijn neef Isaac Pauw sinds 1660. Een klein aantal hoogheemraden vormde samen met de dijkgraaf het dagelijks bestuur. Zijn familieleden Adriaan, Reinier en Gerard waren Hoofdingelanden, dat wil

⁵⁵ <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/MuschElisabeth>

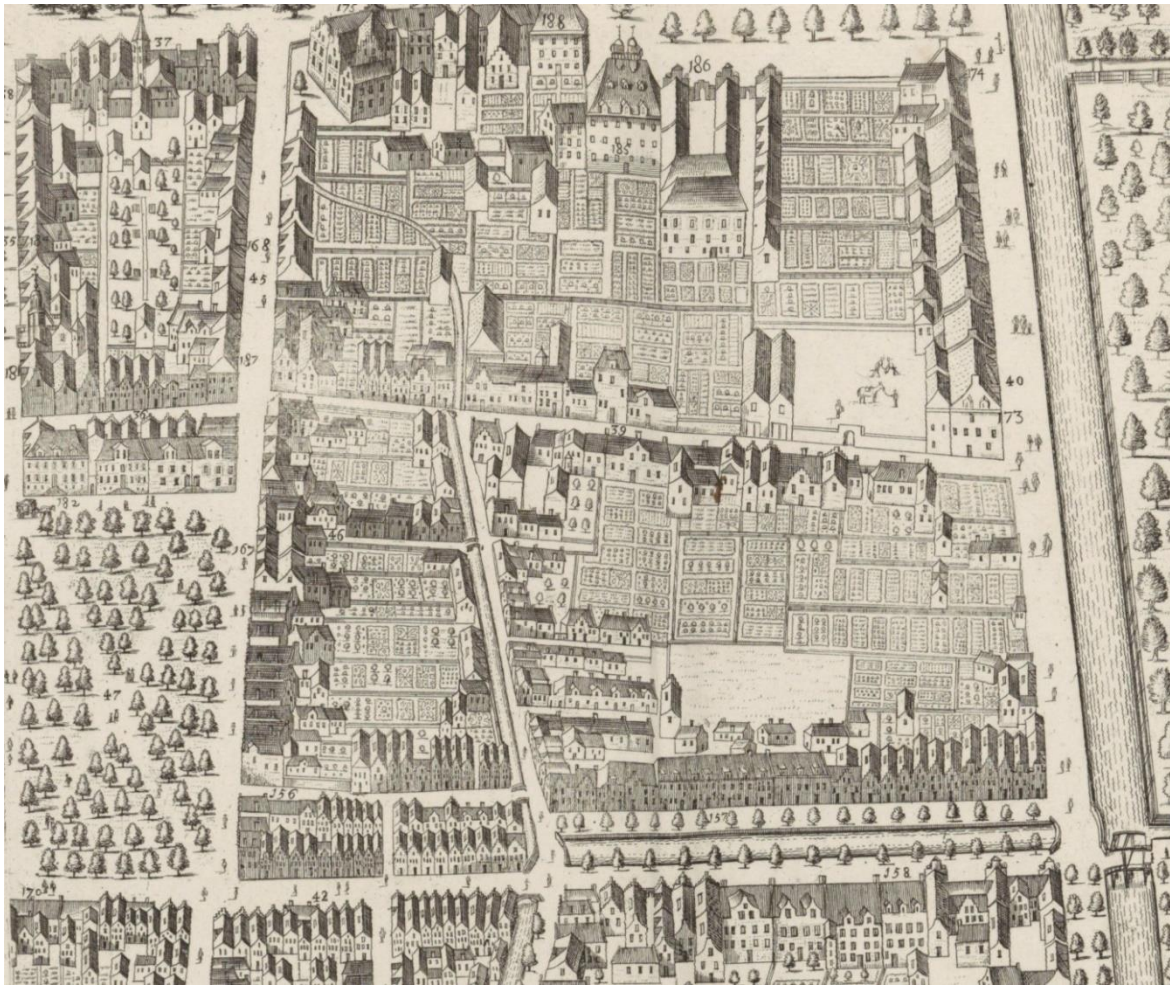
zeggen eigenaren van aanzienlijke stukken grond in Delfland. Maar ook Hoogheemraad Diederik belegde in het Westland/Delfland. In de 17^e eeuw werd de brede groep van grondeigenaren uit verschillende dorpen verdrongen door een kleine, vaste en elitaire groep hoofdingelanden (Tielhof, M. 2016). Ik denk dat de familie Pauw in Den Haag en Delft daarvan een goed voorbeeld is.

Delflandhuis, Delft. Rijksmonument 12026. Foto: Marion Golsteijn. Rechts (de zwarte adelaar) het wapen van Cornelis Musch, Heer van Waalsdorp en Carnisse. Diederik Pauw nam de titel 'Heer van Carnisse' over uit de boedel van Cornelis Musch bij zijn huwelijk met diens weduwe, Elisabeth Musch, geboren Cats. Toen Diederik Pauw in 1657 hoogheemraad van Delfland werd, stond zijn wapen dus al op de gevel.

De machtsbasis van de familie Pauw in Den Haag in 1672

In 1672 waren leden van de familie Pauw te vinden in topposities in vier instanties die huisden aan het Binnenhof rondom de Gravenzaal: de Hoge Raad (Reinier Pauw), het Hof van Holland (Adriaan Pauw), de Grafelijkheids Rekenkamer (Gerard Pauw) en de Raad van State (Maarten Pauw). De eerste drie instanties waren met twee leden elk vertegenwoordigd in de Sociëteit van 's-Gravenhage. Het dorpsbestuur van 's-Gravenhage vaardigde drie leden af. Eenvoudig gezegd was de familie Pauw een bepalende machtsfactor aan het Binnenhof. Zij namen geen rechtstreeks zitting in het dorpsbestuur van 's-Gravenhage of in de Staten-Generaal; hun machtsbasis lag aan de rechtskundige en faciliterende kant van het overheidsbedrijf.

Plattegrond van Den Haag (achtste blad, ongekleurd, uitsnede), Cornelis Elandts, 1681 (Rijksprentenkabinet). Vanaf het Plein (links) loopt de Lange Poten over in de Herengracht (rechts),

Dit segment is een afbeelding van Den Haag centrum oost, De bomen links zijn het Plein, daarlangs loopt N/Z de Grote Houtstraat met veel aanzienlijke woningen. Weergegeven zijn Lange Poten/Herengracht (onder), Tournooiveld / Korte Voorhout (boven), Korte Vijverberg/Plein (links) en Koninginnegracht (rechts). Veel leden van de familie Pauw woonden in deze omgeving, vrijwel alle straten zijn vandaag de dag nog terug te vinden.

Buiten dit gecombineerde Pauw-familiefortuin van ruim f. 2,6 miljoen ⁵⁶ valt Adriaan Adriaansz. eigen dochter, Anna Christina Adriaansdr. Pauw (XIII-15; 1649-1719), Vrouwe van Bennebroek en Warmenhuizen. Zij was pas getrouwd

⁵⁶ Dit verwijst naar een foutje van H.E. van Gelder in zijn artikel in 1914. In zijn Inleiding op de Haagsche Kohieren II, (1674), p. 16 specificeert Van Gelder het vermogen van de familie Pauw, de rijkste familie van Den Haag. Onderaan de lijst van de familie Pauw staat 'Anna Christina Pauw, weduwe van N. Sohier de Vermandois, f. 670.000'. Het totale vermogen van de familie Pauw komt opgeteld uit op f. 3.335.400. Echter, in 1674 was Anna Christina Pauw's echtgenoot Nicolaas Sohier de Vermandois nog springlevend. Het bedrag van f. 670.000 betrof de boedel van zijn vader Constantijn Sohier [de Vermandois]. Nicolaas was erfgenaam, dus in 1674 moet dit vermogen in zijn geheel worden toegerekend aan de familie Sohier de Vermandois en niet aan de familie Pauw. Nicolaas zit bovenin Van Gelder's lijst van de 82 'grootkapitalisten' van Den Haag. Daarmee 'keldert' het verzamelde vermogen van de familie Pauw tot f. 2.665.400, zoals eerder aangegeven. H. van Gelder. Haagsche Cohieren II. (1674). *Jaarboek Die Haghe 1914/1915*, p. 14, 16, 68.

met Nicolaas Sohier de Vermandois (1645-1690) (De Haan 1974:128-130), Heer van Warmenhuizen, Crabbendam, Oud-Poelgeest en Meeresteyn, Hoogheemraad van Schieland. Ze woonden Over de Coekamp, met uitzicht op het Haagse Bos. Het echtpaar was bepaald gefortuneerd.⁵⁷

Op een heel andere manier valt een familielid buiten het verhaal van de succesvolle familie Pauw. Reynier Adriaensz. Pauw (XIII-15; 1662-1695), Heer van Nieuwerkerk, in 1672 nog een rijke jongen maar ongehuwd overleden in de gevangenis wegens *verkwisting, debouches ende extravagantien*.

5. Spinoza tussen drie theologen en twee kerken

Er is mij niets bekend over een persoonlijke ontmoeting van Spinoza met ook maar één van de genoemde theologen en gefortuneerde leden van de familie Pauw. Politiek gezien waren zij in 1672 meer of minder Oranjegezind en zij hebben de omslag naar het nieuwe regime met succes doorstaan.

Het is mogelijk dat een aantal van hen Spinoza van gezicht heeft gekend, of vanwege Spinoza's weinig verholde publicatie van de TTP in 1671. Drie van de zeven predikanten woonden in de onmiddellijke omgeving van Spinoza. Dat waren de predikanten ds. Thaddeus de Lantman (Veerkade, Noord), ds. David Amia (Veerkade, Noord) en Albertus Woodward (Burgwal, Zuid) (Van Gelder 1914: 79,89).

Ik argumenteer dat de inhoud van het Politiek traktaat (TP) dat Spinoza vanaf 1672 heeft geschreven, historisch en thematisch terug te voeren is op het plakkaat *Ultimo barbarorum*. Spinoza heeft het plakkaat weliswaar niet geplaatst. Maar vanaf 21 augustus 1672 was er een nieuwe situatie ontstaan. Het ging nu om de macht en invloed van drie groepen:

- Ten eerste de politieke macht van de nieuwe stadhouder prins Willem III.
- Ten tweede de macht en invloed van de groep aristocraten die met elkaar het rechtsleven bestuurden, met het focus op de familie Pauw.
- Ten derde de bevolking van Den Haag en de macht die de groep van acht Haagse predikanten op hen uitoefende.

Spinoza's gedachten over de kerken in Den Haag zijn twee keer terug te vinden in zijn laatste onvoltooide boek, *Staatkundige verhandeling* (TP). Ten eerste in onderdeel waar Spinoza de monarchie als mogelijke staatsvorm beschrijft:

40 Wat de religie betreft: er mogen absoluut geen tempels worden gebouwd met stadsfinanciën; er mogen geen wetten worden opgesteld inzake religieuze meningen, tenzij die maatschappelijke tweedracht zaaien en de fundamenten van de staat dreigen onderuit te halen. Wie het werd toegestaan om in het openbaar hun religie te belijden, mogen, als ze dat wensen, tempels bouwen met eigen geld. De koning beschikt, om zijn religie te belijden, in zijn eigen paleis over een persoonlijke tempel.⁵⁸
(<https://spinozakringlier.weebly.com/tp-06.html>)

⁵⁷ Keizer Leopold verhief zijn vader Cornelis tot de Rijksvrijherenstand, met als toevoeging de naam De Vermandois 'als wordende gesproken te zijn uit de graven van dat gewest' (De Haan 1974: 128).

⁵⁸ De vertaling van Spinozakring Lier is voor mijn doel iets meer soepel dan Spinoza TP 2014:125

De executie van Johan van Oldenbarnevelt op het Binnenhof in 1619. Op de achtergrond in het midden de Hofkapel.

Historische Hagenaars zullen in de 'persoonlijke tempel' waarschijnlijk de Hofkapel aan het Binnenhof herkennen. Hier bevonden zich de grafkelders van de Graven van Holland. De kerkelijke denominatie was afhankelijk van welke graaf of prins op het Binnenhof gevestigd was. Maar in Spinoza's tijd was dat niet het geval. Sedert 1591 was hier de Waalse gereformeerde kerk gevestigd, met gelijke status als de Nederduitse Gereformeerde kerk. Johan van Oldenbarnevelt behoorde tot de Remonstranten maar na zijn executie in 1619 was zijn lichaam hier aanvankelijk bijgezet. Na een grote brand in 1644 had bouwmeester Pieter Noorwits er een nieuwe kap op gezet.⁵⁹

Uiteindelijk zou koning Lodewijk Napoleon in 1806 de Hofkapel herbestemmen tot de (zijn) Rooms-katholieke godsdienst. Dat komt overeen met het beeld van Spinoza van een persoonlijke tempel voor de koning.

De tweede vermelding van een kerk in Spinoza's TP staat in het gedeelte waar hij de aristocratie als mogelijke staatsvorm beschrijft:

46 Al wat betrekking heeft op religie hebben we ruim voldoende uiteengezet in het theologisch-politiek traktaat. Bepaalde dingen evenwel hebben we niet behandeld omdat het daar niet de plek was om erover te praten. Namelijk dat alle patriciërs dezelfde religie moeten aanhangen, te weten de universele religie, zoals we die in het traktaat hebben beschreven.

Vooraf moet erop worden gelet, dat de patriciërs niet door sekten worden verdeeld, dat ze niet nu eens die, dan weer anderen meer bevoordelen en dat ze vervolgens, verstrikt in hun bijgeloof, niet de neiging tonen om hun onderdanen de vrijheid te ontnemen om te zeggen wat ze denken. Ook al wordt aan iedereen toegestaan te zeggen wat hij denkt, dan moet het toch worden verboden om in massa te vergaderen. Om die reden moet evenwel aan diegenen die een andere religie belijden, worden toegestaan om zoveel tempels te bouwen als ze willen, weliswaar kleine, van welbepaalde afmetingen, en enigszins van elkaar afgelegen. Het is van groot belang, dat tempels die gewijd zijn aan de staatsreligie groot en

⁵⁹ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Hofkapel_\(Den_Haag\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Hofkapel_(Den_Haag))

weelderig zijn, dat de bediening van die religie alleen wordt opgedragen aan patriciërs en senatoren, dat het dus alleen aan patriciërs toegelaten is te dopen, een huwelijk in te zegenen, handen op te leggen, dat zij alleen zonder uitzondering worden erkend als priesters van die tempels, als verdedigers en interpreten van de vaderlandse religie. Om te prediken en om het dagelijks beheer van de kerkfinanciën te behartigen, zullen door de senaat zelf uit het volk enkele personen worden gekozen die als het ware de senaat vertegenwoordigen aan wie ze over alles verantwoording afleggen.
(<https://spinozakringlier.weebly.com/tp-08.html>)

Er was in Nederland maar één kerkgebouw dat voldeed aan de combinatie staatsgodsdienst, senatoren en patriciërs. Dat was de Nieuwe Kerk in Den Haag, gesticht door de *Sociëteit van 's-Gravenhage* in 1649 met gebruikmaking van middelen door belastingheffing en aanzienlijke financiële steun van de senatoren. Met name de familie Pauw had ruimschoots uit eigen middelen bijgedragen. De Nieuwe Kerk was weelderig in soberheid en Calvinistische symboliek. De senatoren in de herenbanken hadden weliswaar het heft in handen maar zij zouden misschien verbaasd zijn over Spinoza's aanduiding van de patriciërs als 'hogepriesters van de kerken en behoeders en verklaarders van de staatsgodsdienst'. De senaat kiest tenslotte uit het volk de predikanten en de kerkbeheerders. Bijna ongemerkt hebben bij Spinoza patriciërs de status van de predikanten ingenomen.

Bartholomeus van Bassen (circa 1590-1652). De Nieuwe Kerk aan het Spui gezien vanuit het oosten, 1650 (tijdens de bouw). Het torentje zou anders gebouwd worden en er is nog geen hek te zien.

In hoofdstuk 11 van de Staatkundige Verhandeling (TP) gaat Spinoza 'eindelijk' in op volmaakte staatsvorm 'die we democratie noemen' (Spinoza 2014:261). Op zijn laatste pagina's schrijft Spinoza over de minderwaardigheid van de vrouw ten opzichte van de man. Er staat geen woord over een kerk binnen een democratische staatsvorm. Spinoza was gestopt met schrijven.

6. Nabeschouwing

Mijn vorige artikel 'Een plaats voor Spinoza's Ultimi barbarorum' ben ik begonnen met de aanname dat Spinoza rationeel dacht en handelde. Die aanname heb ik zo goed mogelijk doorgetrokken tot de avond van 20 augustus 1672. Vanaf 21 augustus kan ik de rationele verbanden niet meer vinden, met uitzondering van de begrafenis van de gebroeders De Witt op maandag 22 augustus.

Nu pak ik de lijn van de rationaliteit weer op. Het ultieme rationele moment is de dood van Spinoza op zondag 21 februari 1677. De dag dat Spinoza stopte met schrijven, een onbekend aantal dagen voor zijn dood, is een voorafgaand rationeel moment. Ik vind het rationeel gezien niet zo interessant waarom Spinoza op dat moment stopte met schrijven en wat zijn gedachten waren die niet op papier staan. Belangrijker is het feit dat Spinoza niets schreef over een kerk in een democratische staatsvorm. Hij schreef ook niets over wat er zou gaan volgen en wat niet. Daarmee heeft Spinoza rationeel gezien een gat gecreëerd bij de lezers van Spinoza's *Politieke verkenningen* (TP) die aanleiding kan zijn tot nadere studie of speculatie over wat Spinoza bedoeld kan hebben. Ik stel die vraag niet.

Waar de ratio stil valt, kan nog wel worden gezongen. De Nieuwe Kerk wordt sinds 1969 niet meer gebruikt voor kerkdiensten, de Grote- of St. Jacobskerk volgde in 1982. Daarom sluit ik af met het Slotlied in de dienst van de Kloosterkerk van zondagmorgen 19 januari 2020, voorganger ds. Klaas Wigboldus.⁶⁰ De laatste twee regels van vers 1 (*'en wat voor wijzen bleef verborgen werd kinderen geopenbaard'*) hebben mij twee maanden lang begeleid terwijl ik dit artikel schreef. Ten langen leste heb ik aan het slot van dit artikel een geschikte plaats gevonden voor wat voor Spinoza – en dus voor ons – bleef verborgen (in de woorden van de Friese christen-pacifist Fedde Schurer⁶¹), in de context van de Kloosterkerk van Den Haag.⁶²

⁶⁰ Kloosterkerk Den Haag. Zondag 19 januari 2020 - tweede zondag na Epifanie – Voorganger: ds. Klaas Wigboldus; Ouderling: Sanne ten Bokkel Huinink; Organist: Geerten van de Wetering; Zondagskind: Maarten.

⁶¹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Fedde_Schurer

⁶² Dienst: <https://www.kloosterkerk.nl/kerkdiensten/zondag-19-januari-2020-ds-klaas-wigboldus/#tab-4>
Liturgie: <https://www.kloosterkerk.nl/wp-content/uploads/2020/01/20200119-LiturgieWigboldusNO-voor-website.pdf>

Preek: <https://www.kloosterkerk.nl/wp-content/uploads/2020/01/preek190120Wigboldus.docdocx.pdf>
Geluidsopname: <https://www.kerkomroep.nl/> Stichting Kloosterkerk, zondag 19 januari 2020 09:56. Klik Luisteren. Het Slotlied LB 315 staat op 1.19.30.

SLOTIED (staande gezongen): LB 315⁶³

Tekst: Fedde Schurer (1898-1968)

Melodie: Johannes Gijsbertus Bastiaans – 'Straks groeten w'onze moederstranden'

<p>1 Heb dank, o God van alle leven,
die zijt alleen uzelf bekend,
dat Gij uw woord ons hebt gegeven
uw licht en liefde ons toegewend.
Nu rijst uit elke nacht uw morgen,
nu wijkt uw troost niet meer van de aard,
en wat voor wijzen bleef verborgen
werd kinderen geopenbaard</p>	<p>2 En of een mens al diep verloren
en ver van U verzworven is,
Gij noemt zijn naam, hij is herboren,
vernieuwd door uw getuigenis.
Uw woord, dat spreekt in alle talen,
heeft uit het graf ons opgericht,
doet ons in vrijheid ademhalen
en leven voor uw aangezicht.</p>
<p>3 Gemeente, aan wier aardse handen
dit hemels woord is toevertrouwd
o draag het voort naar alle landen,
vermenigvuldigd duizendvoud.
Een stem zegt: Roep! Wat zoudt gij roemen
op mensengunst of -heerlijkheid?
't Verwaait als gras en weidebloemen–
Gods woord bestaat in eeuwigheid!</p>	

Wim Goris

Den Haag, maart 2020/2022.

⁶³ Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk. Zoetermeer: BV Liedboek. p. 668

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

G.R.W. Dibbets. 2007. *Joannes Vollenhove (1631-1708). dominee-dichter. Een biografie*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

K. Exalto. 1976. De kracht der religie. Tien schetsen van gereformeerde 'oude schrijvers' uit de 17e en 18e eeuw. Urk: De Vuurtoren

H. Florijn. 1992. Nadere Reformatie en Eredienst. In: O.J. de Jong, W. van 't Spijker, H. Florijn. *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*. Houten: Den Hertog

Dr. A. de Fouw Junior. 1946. Onbekende raadspensionarissen. Den Haag: D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij N.V.

H.E. van Gelder. 1914/15. Haagsche Cohieren II (1674). *Jaarboek Die Haghe, 1914/15* p.1-114

H.E. van Gelder. 1937. Schutterij en magistraat in 1672. *Jaarboek Die Haghe, 1937*, p. 58-80

Wim Goris. 2014. *Spinoza op de Haagse Trekvliet*. p.10.
<http://blogimages.seniorennet.be/bds/attach/109452.pdf>

Wim Goris, *Een plaats voor Spinoza's ultimi barbarorum*-
versie_bdespinoza.blogspot_2020-02-01
<http://blogimages.seniorennet.be/bds/attach/163996.pdf>

Wim Goris. 2019. The grave of Benedictus de Spinoza, Nieuwe Kerk, 's-Gravenhage. bdespinoza.blogspot 191009

Wim Goris. 2021. *Spinoza's verzwegen Haagse vrienden in Voorburg*. Spinoza in Voorburg (2/4)

C. Graafland, W.J. op 't Hof, F.A. van Lieburg. 2007. In: Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling. *Documentatieblad Nadere Reformatie, 19* (1995), p. 105-184.

A.J.M. de Haan. 1963. Heren op de Herengracht. Van Adriaan Pauw tot Eduard Verkade. *Jaarboek Die Haghe 1963*, p. 118

A.J.M. de Haan. 1974. Van Adriaan Pauw tot Jhr. Mr. Joan Roëll. *Jaarboek Die Haghe 1974*, p. 126

A.J.M. de Haan. 1974. Het huis aan de gracht. Herengracht 19/19a. *Jaarboek Die Haghe 1974*, p. 151-153.

O.J. de Jong. 1992. De Nadere Reformatie binnen Nederland. In: O.J. de Jong, W. van 't Spijker, H. Florijn. *Het eigene van de Nederlandse Nadere Reformatie*. Houten: Den Hertog

Wim Goris. 2021. Spinoza tussen Haagse Predikanten en Pauwen. (Serie Ultimi barbarorum 2/4). Versie StadsOase Spinozahof 220221, TO BE EDITED

Dhr. en mevr. Kiel-Perwits. 1980. *De Evangelisch-Lutherse Kerk te 's-Gravenhage door de eeuwen heen*. Den Haag: De Evangelisch-Lutherse kerk: brochure

H.J. Koenen. 1848. *Cornelis Reiniersz. Pauw. Eene bijdrage tot de Staats- en Handelsgeschiedenis van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1^e reeks, 6^e deel*.

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/bvgo/#page=5&accessor=toc&source=01_06

Hans Krol. 2016. <https://ilibrarian.wordpress.com/2016/12/29/fragment-genealogie-amsterdamse-linie-geslacht-adriaan-pauw/>

Thadaeus de Lantman. 1694. *Verzameling van twintig Predikatieën*, 's-Gravenhage: Meyndert Uytwerf, 419 pp. Inleiding p. 2,3

J.C. van der Muelen. 1887. *De Registers der graven van de Kloosterkerk*. 's-Gravenhage: Genealogisch-Heraldisch archief (HGA BNR 277).

NNBW deel 10, p. 509 (Landman)

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=10&page=262&view=imagePane&accessor=accessor_index

NNBW deel 10, p. 920-921 (Simonides); *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme Deel 5 2001* p. 471

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=10&page=467&view=imagePane&accessor=accessor_index&size=1219

Panhuysen, L. 2005. *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas

H.J. Postema. 2007. *Simon Simonides Verzameld Werk*. Kampen: De Groot Goudriaan

H.J. Postema. 2008. *Simon Simonides (1629-1675). Wegwijzer naar de hemelse bruiloft*. Kampen: De Groot Goudriaan.

Ronald Prud'homme van Reine. 2013. *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw*. Utrecht/Amsterdam/Antwerpen: Uitg. De Arbeiderspers

Ronald Prud'homme van Reine. 2019. *Onthoofding in de hofstad. De val van Oldebarnevelt*. Amsterdam: Uitgeverij de Arbeiderspers.

A. Ros. 2003. *Simon Simonides (1629-1675) & de praktijk van het Heilig Avondmaal*. Veenendaal

Herbert H. Rowen. 1978. *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*. Princeton N.J.: Princeton University Press

G. Schaap. 2008. Franciscus Ridderus (1620-1683). *Een onderzoek naar zijn theologie, bronnen en plaats in de Nadere Reformatie*. Gouda. Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis

A.J. Servaas van Rooijen. 1889. De grafplaatsen van de De Witten en Spinoza in de Nieuwe Kerk. In: *Haags Jaarboekje 'Die Haghe' 1889*, p 53-57

Milja van Tielhof. 2016. *Het college van hoofdingelanden. De vertegenwoordiging van de ingelanden in Rijnland en Schieland in de vroegmoderne tijd*.
<https://www.bmgn-lchr.nl/articles/10.18352/bmgn-lchr.10205/>

Verkade's Dominees Memories.
<https://www.dominees.nl/search.php?srt=g&id=13020>

Wagenaar, F.P. 1999. "Dat de regering niet en bestaat by het corpus van de magistraet van Den Hage alleen". *De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucratisering*. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

M.G. Wildeman. 1893. Nog iets over de grafplaatsen van de De Witten en Spinoza, in de Nieuwe Kerk. In: *Haagsch Jaarboekje 'Die Haghe' 1893*, p. 117-121